

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Halkbilimi Bilim Dalı

**SOVYETLER DÖNEMİ AZERBAYCAN SAHASI KÖROĞLU
DESTANINDA ETNOGRAFYA VE TOPONİMLER**

Sadıg Sadıglı

Yüksek Lisans

Ankara, 2012

SOVYETLER DÖNEMİ AZERBAJCAN SAHASI KÖROĞLU DESTANINDA
ETNOGRAFYA VE TOPONİMLER

Sadığ Sadığlı

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

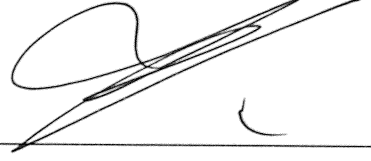
Türk Halkbilimi Bilim Dalı

Yüksek Lisans

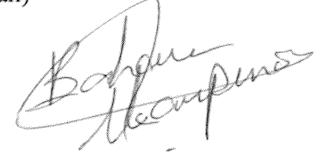
Ankara, 2012

KABUL VE ONAY

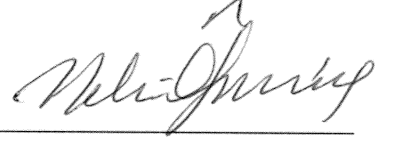
Sadıg Sadıglı tarafından hazırlanan ‘‘Azerbaycan Sahası Köroğlu Destanında Etnografya ve Toponimler’’ başlıklı bu çalışma, 17.01.2012 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

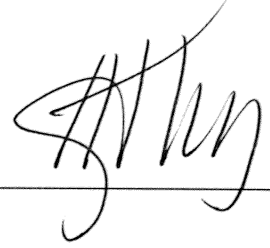
Prof. Dr. Ziyat AKKOYUNLU (Başkan)

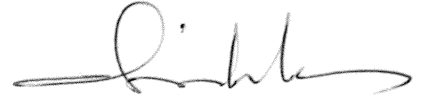
Yar. Doç. Dr. Rabia Bahar AKARPINAR (Danışman)

Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR

Doç. Dr. Metin ÖZARSLAN

Doç. Dr. Ali YAKICI

Yukarıdaki imzaların adı geçen  ğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. ř. Armağan TARIM

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

17.01.2012

Sadıg Sadıglı

TEŞEKKÜR

Bu çalışmamda verdikleri maddi ve manevi desteklerinden dolayı ilk olarak amcam Doç. Dr. İslam Sadıg'a, Amcam Talıp Sadıg'a, Doç. Dr. Hüseynov Behruz'a teőekkürü kendime borç bilirim.

Üzerimde unutulmaz hakları olan bütün hocalarıma, tez çalışması süresince çektiği zahmetlerden dolayı özellikle danışamanım Bahar Akarpınar hocama derin teőekkülerimi sunarım.

Yine üzerimde hakları olduklarına inandığım Sadıgova Afet, Sadıklı Sebine, Esedova Türfe kardeőlerime teşekkür ederim.

ÖZET

SADIGLI, Sadıg. *Sovyetler Dönemi Azerbaycan Sahası Köroğlu Destanında Etnografya ve Toponimler*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012.

Destanlar mensup oldukları milletlerin milli değerlerini içlerinde barındıran birer hazine gibidirler. Biz de bu çalışmamızda Azerbaycan sahası Köroğlu destanında etnografya ve toponimleri ele aldık.

Araştırmamızın giriş bölümünü iki bölüm olarak hazırladık. İlk bölümde dünyada ve Azerbaycan’da “Azerbaycan Köroğlusu” ile ilgili yapılmış olan araştırma ve araştırmacılardan söz ettik. Girişin ikinci bölümünde ise çalışmanın konusu, önemi ve metodolojisi hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmamızın ana konusunu da etnografya ve toponimler olarak ayırdık. Birinci bölümde destanı etnografik açıdan inceledik. Köroğlu Destanı’ndaki yaşam tarzını, yeme – içme, giyim – kuşam geleneklerini, kullandıkları silahları, yaşadıkları mekanları, aile yapısını etnografik açıdan değerlendirdik.

İkinci bölümde ise toponimleri ele aldık. Köroğlu ve delilerinin yaşadıkları yer, yaptıkları seferler ve genel olarak destanda geçen yer isimleri ile “Köroğlu Dünyası”nın sınırlarını belirlemeye çalıştık.

Sonuç olarak yaptığımız işin kısa değerlendirmesi ile çalışmamızı bitirdik.

Anahtar Sözcükler

Köroğlu, destan, mit, toponimler, etnografya, Azerbaycan, Sadıq

ABSTRACT

SADIGLI Sadıg. Ethnography and Toponyms of Soviet Period Azerbaijani Field in Koroglu Epic. Master's Thesis, Ankara, 2012.

Epics are like treasures that inhold the national values of the nations they connect to. In this study, we elaborated the ethnography and toponyms of Azerbaijani field in Koroglu epic.

We have divided the introduction of our study into two parts. In the first part, information pertaining to the subject, noteworthiness and methodology of the study is provided. While in the second part of the introduction, research on “Azerbaijani Koroglu” in the world and in Azerbaijan and relevant researchers are cited.

We have ascribed the core subject of our study as the ethnography and toponyms. In the first part we have examined the epic in ethnographic aspects. We have evaluated the life style, food and beverage, clothes, traditions, weapons used, living spaces and the family structure reflected in Koroglu Epic in ethnographic terms.

Instead, in the second part we dwelled upon the toponyms. We have tried to define the borders of “Koroglu Wold” under the light of the place Koroglu and reside, their expeditions, accompanied by the names commonly mentioned in the epic.

As a result we have concluded our study with a brief consideration of our work.

Keywords

Koroglu, epic, myth, toponyms, ethnography, Azerbaijan, Sadıq

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
TEŞEKKÜR	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
ÖNSÖZ	viii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: ETNOGRAFİK AÇIDAN KÖROĞLU DASTANI	11
1.1. ETNOGRAFYA	11
1.1.1. ETNOGRAFİK AÇIDAN DESTANA KISA BAKIŞ	11
1.1.2. Aile ve Nikah	13
1.1.3. Evler ve Yapılar	21
1.1.4. Giyimler	26
1.1.5. Süs Eşyaları ve Takılar	32
1.1.6. Silahlar	35
1.1.7. Yemekler ve İçkiler	50
1.1.8. Köroğlu Destanında Aletler	60
1.1.9. Ulaşım Araçları	63

1.1.10. Sanat ve Zanaat ve Meslekler.....	66
1.1.11. Ölçü Birimleri.....	69
1.1.12. Maişet Meseleleri.....	71
2. BÖLÜM : KÖROĞLU DESTANINDA TOPONİMLER.....	75
2.1. Toponimler Açısından Destana Kısa Bakış.....	75
2.2. Koşabulak ve Çenlibel.....	76
2.3. Köroğlu'nun Seferleri İle İlgili Yer Adları.....	79
2.4. Kaf Dağı ve Muratbeyli.....	86
2.5. Azerbaycan'da Köroğlu İle Bağlantılı Yer Adları.....	88
SONUÇ.....	90
KAYNAKÇA.....	93

ÖNSÖZ

Destanlar milletlerin dil, kültür, devletçilik anlayışları gibi maddi ve manevi değerlerini içinde bulunduran ve koruyarak günümüze kadar gelmelerinde başlıca rol oynayan tarih kitaplarıdır. Sözlü edebiyatımızın en önemli türlerinden biri olan destanlar milli değerlerimizin nesillerden nesillere aktarılmasında en büyük pay sahibidirler. Türk destan geleneğindeki en önemli destanlardan biri de Köroğlu Destanı'dır. Bu destan, Dede Korkut Destanını ile beraber dünya halklarının destanları arasındaki en önemli destanlardan biridir.

Köroğlu Destanı, bilindiği, anlatıldığı bölgelerin tamamında bir kahramanlık destanı olarak bilinir. Ama destanda kahramanlıklarla paralel tutkulu, saf ve masum aşklar da var. Hatta kollardan bazılarında aşk kahramanlığın önüne geçer. "Mercan Hanım'ın Çenlibel'e Getirilmesi" kolunu buna örnek olarak göstere biliriz. Bu kolda kahramanlıkların önüne geçen bir aşk var. Bu sadece kolun kahramanları olan Kankanoğlu ile Mercan Hanım arasında gecen aşk değil. Burada Köroğlu ile Nigar Hanım arasındaki aile bağları, Köroğlu ile Ayvaz arasındaki baba oğul aşkı, Nigar Hanım ile Ayvaz arasındaki anne oğul aşkı, Hasan ile Ayvaz arasındaki kardeşlik aşkı, delilerin birbirilerine olan sadakati ve delilerin Ayvaz'a, Ayvaz'ın ise onlara olan sevgisi ve vefası insanın gözlerini yaşartacak incelikte işlenmiştir. Destan bu yönden de ciddi incelenir.

Bütün bunların ötesinde Köroğlu Destanı sadece bir edebi eser değil. Destanda etnografik, tarihi, toponomik, coğrafi bilgilerin fazlalığı bu esere daha fazla bilimsel yaklaşım gerektirir. İster tarih, isterse coğrafya bilimi açısından bu esere sadece destan gibi yaklaşmak yanlış olur.

Köroğlu Destanı Türk Milleti ile komşu olan bütün halklar arasında geniş yayılmıştır. Dünyada başka hiç bir destan, bu kadar yaygın değildir. Hiçbir destan Köroğlu Destanı kadar komşu halklar tarafından benimsenmemiştir. Bunun nedeni konumuzla ilgili olmadığı için üzerinde fazla durmayacağız. Bu ayrı bir araştırma konusu olarak geniş bir şekilde araştırılabilir. Türklerle tarihi komşuluk yaşamış olan bütün halklarda Köroğlu Destanı bilinir, anlatılır, sevilir hatta sahiplenilir. Bu kadar yaygın bir destan

her yönüyle araştırılmalıdır. Biz de, kültür hazinelerimizden biri olan bu destanda etnografya ve toponimler konusunu araştırmaya karar verdik. Azerbaycan’da Köroğlu Destanı’nın etnografik açıdan hiç araştırılmamış olması bu kararımızın verilmesinde başlıca etkenlerden biri olmuştur. Oysa bu destanda az sayılmayacak kadar etnofik özellikler vardır. Her bir destan ait olduğu milletin hayatının bir kesitini yansıtır. Köroğlu Destanı da orta çağ Azerbaycan Türklerinin yaşam tarzını yansıtan önemli eserlerden birisidir.

Destan toponimler açısından da derin araştırılmamıştır. Bu konudaki araştırmaların çoğu sadece destanda adları geçen ve Köroğlu veya onun delillerinin isimleri ile ilgili olabileceği düşünülen yer isimlerine kısaca değinmekle sınırlı kalmışlardır. Bu iki açıdan destanı inceleyeceğimiz için araştırmamız esasen iki bölümden oluşacaktır. Birinci bölümde destanı etnografik açıdan değerlendireceğiz. Bu bölümde aile yapısı, silahlar, giyim-kuşam, yeme-içme geleneklerini inceleyeceğiz. İkinci bölümde ise destana toponomik açıdan yaklaşacağız. Burada Köroğlu’ya kahramanlık kazandıran iki yer olan Çenlibel ve Koşabulak toponimleri, Köroğlu’nun seferler düzenlediği yerlerin adları, Kaf Dağı ve Muratbeyli toponimleri hakkında konuşacağız.

Destanı hem etnografya hem de yer adları açısından değerlendirmemizdeki amaç, destandaki etnografik unsurların hangi coğrafi alanlarda daha yaygın olarak kullanıldığını ve “Köroğlu Dünyası”nın sınırlarını tespit etmeye çalışmaktır.

Bu iki esas bölümün dışında Azerbaycan sahası Köroğlu Destanı ile ilgili çalışmalarını değerlendireceğiz ve çalışmamızda uygulanacak metodoloji ile ilgili bilgi vereceğiz.

Çalışmamda maddi ve manevi her türlü yardımı esirgemeyen bütün hocalarıma, Köroğlu araştırmacısı, şair ve yazar, bilim adamı, amcam Doç. Dr. İslam Sadık’a, Azerbaycan’ın ünlü doktorlarından Doç. Dr. Hüseyinov Behruz’a ve üzerimde hakları olan her kese teşekkürümü bildirmeyi kendime borç bilirim.

GİRİŞ

İki yüzyıl kadar İran ve Sovyetler Birliği gibi diktatör devletlerin işgali altında yaşayan Azerbaycan Türkleri, edebiyatlarını, tarihlerini, medeniyetlerini araştırma imkanından yoksun olmuşlar. Araştırmalar yapılmıştır ama araştırmaların çoğu hakimiyetin emri ile yapılmış ve onların istedikleri sonuçlara varmaya çalışmışlardır. Köroğlu Destanı da bu tür eserlerden biridir. Köroğlu orta okul dersliklerinde “Türk işgalcilere karşı savaşan Azerbaycan kahramanı” olarak tanımlanırdı. İktidarın bu isteği doğrultusunda çalışmayan bilim adamlarının akibeti çoğu zaman tahmin edilemeyeceği kadar acı olabiliyordu. Sovyetler Birliğinde H. Cavit, V. Hulufu, S. Mümtaz gibi yüzlerce bilim adamlarının iktidarla razılaşmamaları onların kurşuna dizilmelerine neden oldu. Azerbaycan’ın Güneyinde ise durum daha da vahim idi ve vahim olarak kalmakta devam ediyor. İran devleti tarafından 30 milyon civarında Azerbaycan Türkü milli kimliğini itiraf etmek hakkından yoksun bırakılmıştır.

Siyasi muhit bazı gerçekleri söylemeye izin vermemiştir. Bu yüzden de araştırmaların çoğu amaçlarından uzaklaştırılmıştır. Destanlar gibi birleştirici özellik taşıyan ortak kültür ürünleri ise bu tür baskılardan daha fazla etkilenmişlerdir. Folklor örneklerini sistemli ve planlı bir biçimde öğrenmekle halkımızın tarihinin belirli makamlarını, manevi alemini, hatta onun düşünce tarzını onarmak mümkündür. (M. İsmayıl, (2008). *Nahçıvan Efsaneleri*. Nahçıvan: Elm Neşriyatı. s. 9.).

Azerbaycan sahası Köroğlu Destanı’nı etnografya ve yer adları açısından değerlendirmeğe başlamadan önce destanı değerlendirirken girişi iki bölüme ayırmayı daha uygun bildik. Amacımız ilk bölümde Azerbaycan’da ve Dünyada “Azerbaycan Köroğlusu” ile ilgili araştırmaları ve araştırmacıları değerlendirmeye çalışmak, ikinci bölümde ise çalışmanın konusunu, önemini, metodolojisini anlatmaktır

A) Azerbaycan Sahası Köroğlu Araştırmaları ve Araştırmacıları

Köroğlu hakkında ilk bilgiler Tebrizli Arakel ve İlyas Muşek tarafından verilmiştir. Arakel “Tarix” kitabında Köroğlu’nun Celaliler isyanındaki başçılardan biri olduğunu yazar. Ama Arakel Köroğlu’nun aşıklığından ve şairliğinden bahsetmez. (SADIK, İslam (1998). *Köroğlu kim olup*. Bakü: Azərneşr. s. 22).

İlyas Muşek ise Köroğlu'nun Şah Abbas ve Sultan Murat döneminde yaşadığını yazmış ve "Nağmeler" adlı kitabına onun birkaç şiirini eklemiştir. (SADIK, İslam (1998). *Köroğlu Kim Olup*. Bakü: Azərneşr. s. 23).

Köroğlu Destanını ile ilgili bilimsel araştırmaların ilki ise A. Hodzko tarafından yapılmıştır. A. Hodzko 19. yüzyılın ortalarında Rusya'nın İran'daki büyük elçisi olmuş ve Köroğlu Destanı'nın Güney Azerbaycan varyantını toplamıştır. O, daha sonra destanı İngilizceye çevirmiş ve 1842 yılında Londra'da kitap olarak bastırmıştır. Köroğlu hakkında ilk kitap olan bu çalışma, destanın dünyada tanınması açısından çok büyük rol oynamıştır. Araştırmacılar arasında fikir ayrılıklarına da sebep olan bu çalışma her şeye rağmen ilk olması açısından çok değerli bir çalışmadır.

Daha sonra 1843 yılında O. Volf, Hodzko'nun kitabını İngilizceden Almancaya çevirmiş ve Almanya'da yayınlamıştır. Bu yayın Almanya'da büyük ilgi doğurmuştur. Devamında ise J. Sand tarafından destandaki şiirler, Adoolf Brelye tarafından ise nazım bölümü Fransızcaya çevrilmiş ve 1853 yılında Fransa'da basılmıştır.

1849 yılında ise A. Bakıxanov'un aracılığı ile destan Zablotski tarafından Lehçeye çevrilmiş ve aynı yılda Polonya'da, "Rubon" dergisinde yayınlanmıştır.

Hodzko baskısının etkisiyle olsa gerek, Amerikan şairi Longfello, Köroğlu ile ilgili "Ruşen Bey-Köroğlu'nun atlanışı" adlı uzun bir şiir yazmış ve bu şiir 1928 yılında Cefer Cabbarlı tarafından Azerbaycan Türkçesine çevrilerek, "İnkilap ve Medeniyet" dergisinde basılmıştır ("Ruşen Bey-Köroğlu'nun Atlanişı" (1928). *İnkilap ve Medeniyet*". sayı 6-7, Baku.).

Sıkça Paris nüshası diye anılan varyant, A. Hodzko'nun derlediği varyanttır. Sadece bu elyazma bu gün Paris'te bulunduğu için Paris nüshası diye anılır.

S. S. Penn Köroğlu Destanı'nı Rusçaya çevirmiş ve 1856 yılında "Kafkas gazetesi"nin 21, 24, 26, 27, 30, 34, 36, 37 ve 42 sayılarında yayınlamıştır. S. S. Penn bu neşre yazdığı önsözde şöyle yazıyor: "Asya'da ve genel olarak Doğuda Köroğlu isminin meşhur olmadığı nokta yoktur. Siz onu Bessarabiya'da, Moldova'da bile duyuyorsunuzdur. Bu Köroğlu'nun sadece bir yollar cengaveri olmadığını, belli bir tarihi rol oynamış olan bir şahsiyet olduğunun ispatı değil mi?! O'nun Asya'daki ünü,

Homer'in Yunanistan'daki ünü kadar yüksektir" (VELİYEV, Vagif (1985). *Azerbaycan Folkloru*. Bakü: Maarif Neşriyatı. s. 320.).

Azerbaycan'da Köroğlu Destan'ı ilk defa 1913 yılında Bakü'de "Orucov Kardeşleri" matbaasında basılmıştır. Bu kitap hakkında da araştırmacılar fazla bilgi vermemişlerdir. Bu kitap hakkındaki ilk bilgi V. Hulufu'nun 1929 yılı baskısında karşımıza çıkar: "Azerbaycan'da basılan eser Orucovlar tarafından basılmıştır. Bu eser Azerbaycan aşıklarından alınmamış, bütünüyle İstanbul'da basılmış kitabın kopyasıdır. Fakat Türkiye baskısında zor ve Azerbaycan'da anlaşılmayan birkaç kelime Azerbaycanlaştırılmıştır (mesela sayı (kitapta sayı olarak geçen bu söz muhtemelen seyis olacak S. Sadık) sözü mehter edilmiş) ve Azerbaycan düşüncesi ve gelenekleri ile uymadığı için bentlerden birkaç beyt atılmıştır" (HULUFLU, Veli (1929). *Köroğlu*. Bakü: Azərneşr. s. 9-10).

Azerbaycan'da ilk baskı Orucov Kardeşler matbaasında basılmış olsa da Köroğlu araştırmaları Azerbaycan'ın ilk milli profesörü V. Hulufu ile başlıyor. O, 1927 ve 1929 yıllarında iki defa destanı kitap halinde bastırır.

1927 yılındaki baskı "Köroğlu'nun Tokat Seferi" ve "Köroğlu'nun Bağdat Seferi" adlı iki koldan ve beş kolun kısa özetinden oluşmaktaydı. V. Hulufu her iki kolu da Dönemin ünlü aşığı, Aşık Hüseyin Bozalganlı'dan toplamıştır. Bu kitabın Köroğlu bölümünde Mirze Velizade adlı birisinin de 1889 yılında Gürcistan'da bir makale yazdığı bildirilir ama kaynak tam olarak verilmez (HULUFLU, Veli (1927). *Köroğlu*. Bakü: Azərneşr. s. 22.).

Daha sonra 1929 yılında basılan destanda ise Aşık Hüseyin Bozalganlı'dan toplanan "Köroğlu'nun Tokat Seferi", "Köroğlu'nun Bağdat Seferi", Tovuzlu Aşık Eset'ten toplanan "Deli Köroğlu ve Bolu Bey", "Köroğlu'nun Derbent Seferi" kolları yer alır. Bunların yanı sıra bağımsız kollardan ziyade kol özetleri dene bilecek "Köroğlu Kimdir", "Nigar Hanım'ın Getirilmesi", "Demircioğlu'nun Delilerin Safına Katılması", "İlaveler" bölümlerini içerir. "Rüstem Zal ve Köroğlu" başlığı altında onların tarihi kimlikleri kıyaslanır. Ahıska Türklerinden olan Aşık Muhammet Yusufzade Kosayev'den derlenmiş "Gürcistan Türklerinde Köroğlu" başlığı altında ise Köroğlu'nun Gürcistan Türkleri arasındaki rivayetlerinden söz edilir.

V. Hulufu'nun 1927 "Koroğlu"nun 2007 yılındaki tekrar baskısının ön sözünde A. Nebiyev, V. Hulufu'nun 14 koldan oluşan yeni ve daha mükemmel bir eseri baskıya hazırladığını, ama "Ermeni Koroğlusunu kendi adına çıkmak isteği" iftirası ile tutuklandıktan sonra bu eserin de kaybolduğunu bildirir (*Koroğlu*. (2007) Bakü: Elm Neşriyatı. s. 6-7).

Maalesef bu büyük araştırmacı 1937 yılında represiyanın ilk kurbanlarından olmuştur. Dolayısıyla, büyük Koroğlu araştırmacısı V. Hulufu'nun basılmış olan bu iki kitabını da toplatmışlar. Bırakın tekrar baskıyı, Sovyetler döneminde bu kitapları evinde bulundurmamak bile suç sayılmıştır.

Çoğu bilim adamları tarafından 1856 yılında Tiflis'te basıldığı söylenen "Doğunun Akıncı Şairi Koroğlu" kitabı hakkında V. Hulufu şöyle der: "Koroğlu hakkında mükemmel sayılabilecek eserin İngilizcesi Penn tarafından yazılmıştır. Bu eser Rusçaya çevrilmiş olsa da daha basılmamıştır. 167 sayfadan oluşan bu eserin adı "Doğunun Akıncı Şairi"dir" (HULUFLU, Veli (1929). *Koroğlu*. Bakü: Azereşr. s. 11).

(Burada akıncı, Rusça "Naezdnik" sözcüğünün çevrisidir. Şimdiye kadar süre gelen bütün çevirilerde bu kelime Azerbaycan'da "gezginti", Türkiye'de ise "atlı" olarak çevrilmiştir. Oysa bu kelimenin en doğru çevirisi bence akıncıdır. Çünkü atlı Rusçada "vsadnik"dir).

İlerleyen dönemlerde araştırmacılar V. Hulufu'nun bu çalışmasından söz etmemişler. Ben bu kitabı çok aradım. Hiçbir yerde bulamadım. Ahundov Adına Kütüphanenin arşivinden başka hiçbir yerde bu kitap yoktur. Represiya kurbanı olan V. Hulufu'nun kitabı toplatılmış olduğu için ilerleyen dönemdeki Koroğlu araştırmacılarının çoğu onun 1929 yılı baskısından söz etmemişler. Hatta M. H. Tahmasip gibi büyük Koroğlu araştırmacısı ve edebiyatçının da bu baskıya değinmemesi ilginçtir.

Türkiye'de Koroğlu üzerine kapsamlı araştırma yapmış olan M. Ekici de 1929 baskısından söz etmez ve ayrıca 1937 yılında A. Recebli'nin topladığı eserin de H. Elizade'ye ait olduğunu yazar (EKİCİ, Metin (2004). *Türk Dünyasında Koroğlu*. Ankara: Akçağ Yayınları. s. 29).

Yine ünlü Köroğlu araştırmacısı P. N. Boratav da 1929 baskısından söz etmez. O kitabında 1927 baskısının özetini verir. (BORATAV, Pertev Naili (2009). *Köroğlu Destanı*. İstanbul, s. 46-52).

İsrafil Abbaslı ve Behlul Abdulla nihayet 2005 yılında, var olan kolların tamamına yakını toplanmışlar ve yeni bir Köroğlu kitabı bastırmışlar. Bu kitapta 1929 Hulufu neşrinin varlığından söz ediliyor. (ABBASLI, İsrafil; ABDULLA Behlul (2005). *Köroğlu*. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 10)

1856 Tiflis bakısı ile ilgili de tartışmalı iddialar var. Köroğlu araştırmacısı İ. Sadık, bu baskı hakkında şöyle diyor: “Köroğlu’nun 1856 Tiflis baskısını aramaya başladım. Hiçbir yerde bu eseri bulamadım. Folklor araştırmacılarımızdan da bu eseri gördüğünü söyleyen olmadı”. (İ. Sadık, “Köroğlu Eposunun Toplanma ve Neşr Tarihine Kısa Bir Bakış”, (2003), *Ulduz*, Bakü.)

V. Hulufu’dan sonra Köroğlu araştırmalarını A. Recebli devam ettirmiştir. O, 1937 yılında Şemkir ilinin Seyfeli köyünde yaşayan Aşık Hüseyin’den topladığı materyalleri 1937 yılında “Edebiyat Gazetesi”nin 17, 21, 22, 27, 34, 36, 38, 40, 41 sayılarında “Köroğlu’dan bir parça” adıyla bastırmıştır. Bu materyaller 1999 yılında E. Tofikkızı tarafından toplanıp ayrıca kitap olarak bastırılmıştır. (TOFİKKIZI, Emine (1999). *Koroğlu*. (Abbas Recepli neşri), Bakü: Elm Neşriyatı.)

1949 yılında kendisinin topladığı Köroğlu Destanı’na yazdığı ön sözde M. H. Tahmasip yanlışlıkla “Köroğlu’dan bir parça” adlı bu yazı serisinin Aşık Hüseyin Bozalqanlıdan toplandığını yazar (TEHMASİP, M. Hüseyin (1949). *Köroğlu Destanı*. Bakü: Azerneşr).

Veli Hulufu, Hanefi Zeynalli, Selman Mümtaz, Yusuf Vezir Çemenzemimli gibi folklor araştırmacılarının represiyanın ilk kurbanları olması Köroğlu araştırmalarına, genellikle folklor çalışmalarına büyük darbe vurmuştur. Bu sebeple de 1929 yılından 1941 yılına kadarki dönemde sadece A. Recepli’nin çalışması vardır.

1941 yılında H. Elizade, on dört koldan oluşan Köroğlu Destanı kitabını bastırmıştır. Bu derleme kendisinden önceki derlemelerden daha olgun ve daha kapsamlı bir eser idi. Ama H. Elizade de “Ermeni Köroğlusunu kendi adına çıkma” gibi saçma bir gerekçeyle tutuklanmış ama daha sonra serbest bırakılmıştır.

1949 yılında ise M. H. Tehmasip'in 17 koldan oluşan Köroğlu Destanı kitabı yayınlanır. Bu kitap, güne kadarki en mükemmel varyant olarak kalmaktadır. 1956, 1959, 1965, 1975 ve 1982 yıllarında bu kitap beş kere daha basılmıştır. Sadece 1982 baskısına "Mercan Hanım'ın Çenlibel'e Gelmesi" kolu eklenmiştir. Bu kol Ali Kurban Destancı'dan toplanmıştır. Tehmasib derlemesi olarak bilinen bu varyant 2005 yılında 5 ciltlik Azerbaycan Destanları kitabının 4. cildinde basılmıştır. Azerbaycan milli kütüphanesinde M. H. Tehmasip'in yukarıda gösterdiğimiz baskılarından hiç birisine ulaşamadık. Sadece 1982 baskısı var idi ama o kitap da okunamayacak kadar tahrip olmuş durumdaydı. "Mercan Hanım'ın Çenlibel'e Getirilmesi" kolu sadece 1982 baskısında bulunduğu için kütüphanenin arşivindeki son nüshadan o bölümü aldık. Geriye kalan boylar için Azerbaycan Destanları 4. ciltteki Tehmasip derlemesinden yararlandık.

M. H. Tehmasip'in 1949 baskısını esas alan H. Araslı, 1951 yılında çocuklar için Köroğlu Destanı kitabını yayınlamıştır.

M. Hekimov, 1986 yılında Aşık Hüseyin Saraçlı'dan "Zernişan Hanım'ın Çenlibel'e Getirilmesi" ve "Bolu Bey ve Koç Köroğlu" kollarını, Aşık Kadir Veliyev'den ise "Telli Hanım'ın Çenlibel'e Getirilmesi" kolunu toplayıp Halkımızın Deyimleri ve Duyumları Kitabında yayınlamıştır (*Halkımızın Deyimleri ve Duyumları* (1986). Bakü).

Tebriz, Paris, Tiflis nüshaları ve 1990 yılından sonraki baskılar ciddi çatışmalarla dolu olduğundan bunlar halk arasında tutulmayan, bilinmeyen varyantlar olarak kalmaya devam etmekte. Sadece halk değil, aşıkların bile çoğu bu varyantları bilmiyorlar. Bilen birkaç aşık ise bu varyantların henüz halka anlatılabilecek düzeyde olmadıklarını savunmaktalar.

Köroğlu araştırmalarına kısa bir bakışı Köroğlu araştırmacısı İ. Sadık'ın şu cümlesi ile bitiriyoruz: "Son olarak bu fikri cesaretle söylemek istiyorum: Bedii sözün epik abidesi gibi ne "Mahabbarata", ne "Ramayana" ne İskandinav Destanları, ne "İgor Polku Hakkında Destan" ne de "Sasunlu Davut" Köroğlu Destanı ile kıyaslanabilecek destanlar değil. Dünya folklorunda Dede Korkut dışında Köroğlu düzeyinde ikinci bir destan yoktur. Bizim bu zirveye taş attırmamız gerekir" (SADIK, İslam "Köroğlu Eposunun Toplanma ve Neşir Tarihine kısa bir bakış", (2003), *Ulduz*, Bakü.).

B) Köroğlu Destanı hakkında genel değerlendirme

Azerbaycan'da da etnografik bilgilerin bilimsel anlamda toplanmasına esasen 19. yüzyılda başlanmıştır. Daha antik ağ yazarlarının eserlerinde Azerbaycan arazisinde yaşayan halkaların kimlikleri, uğraşları, maddi ve manevi medeniyetleri hakkında bilgilere rastlamak mümkündür. Nizami Gencevi, Hakani şırvani, Füzuli, Nesimi gibi klasiklerin eserlerinde, "Kitab-i Dede Korkut", "Köroğlu", "Aslı ve Kerem" vb. destan ve hikayelerde, halk şairlerinin şiirlerinde ve çeşitli folklor  rnelerinde Azerbaycan halkının etnografyasına ilişkin geniş bilgiler var. Destanlara sadece edebi eserler gibi bakmanın yanlış olduğunu söylemek mümkündür. Akademik Grekov bu konuda şöyle der: "Destanlar mensup, oldukları halkların kendileri tarafından yaratılmış olan tarihleridir" (HEKİMOV, Mürsel (1983). *Azerbaycan Aşık Edebiyatı*. Bak . s. 94).

Köroğlu Destanı'na tarihi açıdan yaklaşan Hristofor Calalav der: "Asya'da halk arasında büyük  n ve saygı kazanan aşıklar tarihçileri evez ederler. Bu tür aşıklar arasında Köroğlu ilk sırada yer alır. Onun samimi duygular ve büyük anlam ifade eden şiirleri hala her yerde söylenmektedir.

Halk arasında Köroğlu'nun hayatıyla ilgili çok sayıda efsane ve rivayetler dolaşır. Köroğlu'nun yiğitliği Gürcü aşıklarının en sevilen şarkılarının özünü oluşturur" (SADIG İslam (1998). *Köroğlu Kim Olup*. Bakü: Azernaşr. s. 9.).

Bu gün Azerbaycan halkının çok zengin ve benzersiz bedii söz hazinesi var.  ylesine başyapıtlar var ki, bu günkü Azerbaycan sözlü halk edebiyatını onlarsız d şunmek mümkün değil. Bu başyapıtlardan biri de Köroğlu Destanı'dır. Köroğlu Destanı bilindiği g nden itibaren kayıtsız şartsız kahramanlık destanı olarak tanınmıştır. Araştırmacılar da destanı esasen bu açıdan inceleyip değerlendirmişler. Bu söz abidesinin esasını Köroğlu ve onun delilerinin kahramanlıklarını anlatan bağımsız kollar (boylar) oluşurmaktadır.

Köroğlu Destanı'nın tarihi etnografik, coğrafi, toponomik materyallerle zenginliği bu esere hem de tarih bilimi açısından yaklaşmayı gerektirir. Köroğlu'nun tarihi kimliği konusuna bu yazımızda değinmeyeceğiz. Ama kısaca Köroğlu'nun tarihi kimliği hakkında konuşurken onu iki ayrı platformda değerlendirmek gerektiğini düşünüyoruz:

1. Mitolojik ve tarihi Koroğlu
2. Mitolojiden halkın hafızasında kalan coğrafi ve tarihi anlamda Koroğlu

Bizim bu çalışmamızdaki araştırma ve incelemelerimiz daha ziyade ikinci Koroğlu ile ilgili olacak. Mit – destan bağlantısı konusunda Bayat Fuzuli şöyle der: “Destanda mitin korunup saklanması tesadüfi değildir. Bu bir taraftan destanın kadim bir köke sahip olduğunu gösterirken, diğer taraftan da halkın tefekküründe mitolojik tasavvurların yaşamasının yansıdığı kanuni bir hadise olduğunu ortaya koyar”. (BAYAT, Fuzuli (2005). *Mitolojiye Giriş*. Çorum: Karam Yayınları. s. 105.)

Koroğlu'nun tarihi kimliği hangi zaman ve mekanla bağlı ise, destanı da o zaman ve mekan çerçevesinden kenara çıkarmak mümkün değil. Çünkü bir bütün olarak destanın esası Çenlibel ile bağlıdır. Bu destan, Koroğlu'nun hayatında, yaşadığı zaman ve mekanlarda baş vermiş olaylardan mayalanmış ve geçen yüzyıllar eseri cilalayarak ölmez sanat abidesine dönüştürmüştür.

Koroğlu Destanı'nda maddi medeniyet meselelerinin araştırılması da tarih bilimi açısından çok büyük önem arz ediyor. Araştırmacılar, maddi medeniyet deyince ailenin, neslin, tayfanın, halkın geçiminin sağlanması ile ilgili uğraş alanlarını kastederler. Maddi medeniyet kelimesinin tam anlamıyla insanların günlük yaşam toplusudur. Yemek, içmek, giyim-kuşam, ev işleri, sağlamlığın korunması, oyun ve eğlenceler, kaplar, yatak, tarım ve zanaat, sanat uğraşları, süs vb. alanların tamamı maddi medeniyet teriminin kapsadığı alanlardır.

Maddi medeniyet milli-etnik değerler esasında şekillenir. Bu değerler çok zor değişecek özelliklere sahip olmakla beraber değişmez de değiller. Her bir halkın yaşam biçimini, bu geleneklerin kökünü, günümüze gelinceye kadar geçtiği gelişim yolunu anlaya bilmek bakımından her bir folklor eseri çok değerli kaynak niteliği taşımaktadır.

Dünya destan geleneğinin şah eserlerinden biri olan Koroğlu Destanı olduğu günden itibaren halkın dilinin ezberi olmuş, aşık repertuarlarında vazgeçilmez yer tutmuş ve çok geniş coğrafi alana yayılmıştır.

Bu destanda Türk halklarının hayat tarzı, sosyal, ekonomik, manevi, siyasi tefekkürü, ebedi bedii düşüncesi, milli-beşeri idealleri, maddi ve manevi medeniyetleri hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

Köroğlu Destanı maddi ve manevi medeniyet öğeleriyle zengin bir yapıttır. Günlük yaşam meselelerinden başlayarak, devletçilik anlayışı, silah yapımı, giyim, yemek, içmek, yaşam tarzı, Türk Halklarının bin yıllar boyu yarattığı ve yaşattığı maddi ve manevi medeniyet abidelerinin çoğu Köroğlu Destanı'nda kendine yer bulmuşlardır. Fakat günümüze kadar Köroğlu Destanı bir etnografik kaynak olma açısından araştırılmamış, maddi ve manevi medeniyetimizin öğrenilmesinde eserden yeterince yararlanılmamıştır. Bu konunun araştırılması hem tarih, hem de edebiyat bilimi açısından ciddi önem taşımaktadır.

Genel anlamda etnik bakımdan maddi medeniyet öğelerinin öğrenilmesinde T. Bünyadov, G. Garagaşlı, E. Elekberov, H. Hevilov, M. Nesirli, E. İzmaylova gibi etnograf ve tarihçilerin eserlerinden kaynak olarak yararlanılabiliriz. Biz bu çalışmada Azerbaycan'ın ünlü etnografı H. Hevilov'un "Azerbaycan Etnografyası" kitabını esas alacağız.

Bu çalışmamızda Köroğlu Destanı etnografik açıdan değerlendirilecektir. Destandan yola çıkarak Azerbaycan Türklerinin aile yapısını, yaşam biçimlerini, giyim kuşamlarını, mutfaklarını, yemeklerini, içmelerini, gelenek ve göreneklerini, kullandıkları eşyaları, ölçü birimlerini, ulaşım araçlarını vb. inceledikten sonra destanda geçen toponimler hakkında da kısa bilgi vereceğiz.

Köroğlu Destanı'ndaki şehir, köy, ova, yurt, koru, dağ, dere adları ve bir çeşme isminden söz edeceğiz. Bu çeşme Köroğlu'nun Köroğlu olmasını sağlayan bir etkidir. Köroğlu, kahramanlık vasıflarının çoğunu Goşabulak (koşabulak) denilen bir çeşmenin köpüklerinden içtikten sonra kazanmıştır. O köpükler gökyüzünde iki yıldızın çarpışması sonucu oluşmuş ve Köroğlu o sihirli köpükleri içtikten sonra hem aşıklık ve şairlik özelliğini kazanmış, hem de cesareti, kuvveti bin misli artmıştır. Köroğlu'nun üç önemli özelliği düşmanların canına hep korku salarmış. Bunlar Köroğlu'nun kılıcı (mirsi kılıç), atı (Kırat) ve narası olmuştur. Bu özelliklerin üçü de kahramana mitolojik biçimde verilmiştir. Misri kılıç gök taşından yapılmış, Kırat deryadan çıkmış bir atın yavrusu olarak doğmuş, narası ise işte Goşabulag'ın köpüğü sonucunda oluşmuştur.

Köroğlu Destanı'ndaki toponimlerden yola çıkarak "Köroğlu Dünyası"nın sınırlarını belirlemeye çalışacağız. Verilmiş olan yer isimlerini kullanarak bir Köroğlu haritası

oluşturacağız. Koroğlu araştırmacısı İ. Sadık bu konuda güzel bir çalışma yapmıştır. Yapılmış olan bu çalışmaya kendi fikir ve bilgilerimizi de ekleyerek daha iyi bir sonuç almaya çalışacağız.

1. BÖLÜM: ETNOGRAFİK AÇIDAN KÖROĞLU DESTANI

1.1. Etnografya

1.1.1. Etnografik Açıdan Destana Kısa Bir Bakış

Etnografya halkların hayat ve yaşam biçimlerini konu alan tarih ilminin bir alanıdır. O Yunanca olup “ethnos” halk, “grapho” tasvir etmek sözlerinden oluşmakta olup “halkların tasviri” anlamına gelmektedir. Bu etnik terimin bilimsel açıdan edebiyat dünyasına girmesi esasen 19. yüzyılın 2. yarısına denk gelmektedir. Bu anlamda etnografya, halkların yaşam biçimlerinden ve maddi medeniyetlerinden, gelenek ve göreneklerinden, etnik birliklerin ortaya çıkmaları ve tarihi gelişimlerinden, yayılmalarından ve karşılıklı medeni ilişkilerinden söz eden tarih bilimidir. Etnografya bir halkın yaşam biçiminin yanı sıra, bir bilim dalı olarak halkların medeniyetlerini de öğrenir. Dünyadaki bütün halkların medeniyeti maddi ve manevi olmak üzere ikiye ayrılır. İnsan eli ile yapılan bütün maddi nimetler ve eşyalar maddi medeniyet anlayışı kapsamına girer. Yaşayış meskenleri, evler, giyimler, süs eşyaları, ulaşım araçları, emek aletleri, yemekler ve içkiler gösterilebilecek başlıca örneklerdendir.

Köroğlu Destan’ı, halkımızın yaşamış olduğu tarihi olayların çok güzel bedii ifadesidir. Eser, hem de bin yıllar boyu kazanılmış olan milli-etnik değerlerimizin; gelenek ve göreneklerimiz, aile örf ve adetlerimizin, sıradan bir aletin yapımı, devlet ve ordu kuruculuğu, ordunun silahlandırılması gibi pek çok önemli meselelere kadar, tüm milli-etnik zenginliğimizin araştırılması ve öğrenilmesi bakımından muhteşem bir tarihi kaynaktır.

Etnografik araştırmalar zamanı folklor materyallerine büyük önem verilmesi gerektiğini özellikle vurgulayan Profesör Hevil Hevilov, bu malzemelerinin arkeolojik buluntular kadar önemli olduğunu bildirerek şöyle der: ”...Bununla beraber, müze koleksiyonları, arşiv belgeleri, folklor materyalleri etnografik araştırmalar zamanı başlıca kaynak rolü oynadıklarından, bunlar çağdaş delillerle kıyaslanarak halkın maişet ve medeniyetinin

tarihi inkişaf manzarasını canlandırmak için çok büyük önem arz ederler” (HEVİLOV, Hevil (1991). *Azerbaycan Etnografyası*. Bakü: Elm Neşriyyatı. s. 5-6).

Azerbaycan sözlü halk yaratıcılığı örneklerini, zengin folklorumuzu büyük heves ve istekle toplayıp araştıran ünlü yazarımız Yusif Vezir Çemenzeminli de tarihimizin doğru-dürüst öğrenilmesinde tarih kitapları, arşiv kaynakları, arkeoloji kazılar ve tarihi abidelerle beraber, folklorla, sözlü edebiyata da dayanmayı tavsiye ediyordu. Y. V. Çemenzeminli “Ülkeşinaslık” adlı makalesinde şöyle yazıyor: “Ülkeşinaslıkta tarihi kitapların ve tarihi abidelerin araştırılması yeterli değil. Tarihi araştırmalar yapmak için filoloji tahlile, halk edebiyatına, el adet ve ananelerine müracaat etmek birinci meselelerden olmalıdır. Her söz bir tarih yuvasıdır” (Devlet Elyazmalar Fondu. Arş-26, g-9 (161)).

Halkımızın milli tefekküründen süzülüp gelmiş olan irili ufaklı her bir eser, onun hayatı, ömrü-günü, günümüze kadarki tarihi inkişaf yolu ile doğrudan bağlıdır, hatta bunların bedii ifadesidir. Her bir edebiyat ve sanat eserinde onun müellifi, mensubu olduğu halkın, milletin yaşamını yazıya alır veya sözlü biçimde ifade eder. Aynı sözleri Azerbaycan folkloru ve sanatı hakkında da söyleye biliriz. Zengin Azerbaycan folkloru ve diğer medeniyet abideleri de Azerbaycan Türkleri tarafından yaratılmışlardır. Bu yüzden de bu abidelere bir bütün olarak, halkımızın tarihinin, etnografyasının, yaşam biçiminin, geçim mücadelesinin bedii salnamesi gibi de baka biliriz. Halkımızın zengin milli-etnik değerlerini içinde yaşatan bu tür muhteşem ve zengin folklor abidelerimizden biri, belki de Kitab-i Dede Korkut’tan sonra birincisi Köroğlu Destanı’dır. Bu destanı dikkatle inceledikte Azerbaycan Türklerinin aile ve nikah geleneği, mutfağı, giyimleri, el işleri, dokumacılık ve eğircilik, hayvancılık, silahların yapımı vb gibi milli özelliklerimiz hakkında aydın bir manzaranın oluştuğunu görürüz.

1.1.2. Aile ve Nikah

Köroğlu Destanı'nda biz monogam - tek eşlilik üzerine kurulmuş olan bir aile yapısının var olduğunu görüyoruz. Bu hem saray, hem de Çenlibel ortamında böyledir. Ne saraylarda, ne de Çenlibel'de çokeşlilik yoktur. Hatta Çenlibel'de bırakın ikinci nikahı, ne ikinci evliliğin, ne de ihanetin hayali bile kurulmamıştır. Sadece Köroğlu'nun Derbent Paşasının kızı Mömine Hanım'la olan evliliğini dikkate almazsak destanda çokeşliliğe rastlanmamaktadır. Araştırmacıların çoğu, Köroğlu'nun iki defa evlenmesine sebep olarak Köroğlu'nun Nigar Hanım'dan evladı olmamasını ve Nigar Hanım'ın kendisinin bu evliliğe razılık verdiğini iddia etseler de destanı bir bütün olarak değerlendirdiğimizde bu fikrin yanlış olduğunu görürüz. “Üstat der ki, Köroğlu'nun daha gençlik günleri idi. Yenice Deli Hasan'la arka arkaya verip Çenlibel'de yurt yuva salmışlardı. Deliler yeni başlıyorlardı başlarına toplanmaya. O dönemler Köroğlu'nun çok uzak yerlere seferleri olmazdı” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 293.). “Köroğlu'nun Derbent Seferi” bu cümlelerle başlıyor. Buradan da Köroğlu'nun Mömine Hatun'u getirmeye giderken daha Nigar Hanımla evlenmemiş olduğunu görüyoruz. Köroğlu, Derbentli bir delisinin Derbent'i ve Mömine Hatun'u çok övmesi üzerine gidip onunla evlenmek kararına gelir. Derbent'e gider Mömine'yle evlenir. Kırk gün Derbent'te kaldıktan sonra Çenlibel'e dönmeye hazırlanır. Ama Mömine Hatun, memleketini ve babasını bırakıp hiç bir yere gidemeyeceğini belirtir. Köroğlu çok uğraşır ama Mömine Hatun'u ikna edemez. Başka yolu kalmayan Köroğlu Mömine Hatun'la helalleşerek ayrılır. Ayrılırken de Köroğlu ona bir altın bilezik verir. Oğlum olsa tak koluna gelip beni bulsun, kızım olsa harçlık yapın, der.

H. Elizade varyantında ise, Nigar Hanım'ın isminden söz edilmez ama Çenlibel'de hanımların olduğundan söz edilir. Oysa Çenlibel'e ilk gelen hanım Nigar'dır ve onun rızası alınmadan Çenlibel'de hiçbir şey yapılmaz. Ayrıca bu varyantta Mömine Hatun, Köroğlu'nun kahramanlıklarını duyup, görmeze bilmeze ona aşık olur ve Köroğlu'ya şu nameyi gönderir:

Demir kapı Derbent acep temaşa

Batıp güzelleri ala, kumaşa,

Adım Mömine'dir, atam Arap Paşa,

İsterim kendine eyle yar beni. (*Azerbaycan Edebiyatı İncileri* (1987). Bakü. s. 400.)

Oysa Tehmasib varyantında bu dörtlük çok az farkla Nigar'ın dilinden Köroğlu'ya söylenmiştir:

Ben Hotkar kızıyım, Nigar'dır adım,

Şahlara, hanlara mehel koymadım.

Bir sensin dünyada benim muradım,

İsterim kendine eyle yar beni! (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 28.).

Yine hem Tehmasip, hem de Elizade varyantlarında Köroğlu'nun bir savaşta kuşatmada kaldığı ve çok korktuğu, bu olaydan sonra çocuğunun olmadığı yazar. "Köroğlu'nun oğlu yoktu. Köroğlu Nigar Hanım'ı almışsa yine de evladı olmamıştı. Köroğlu Kars'ın eteğindeki Alacalar Dağı'nda Osmanlı ordusuyla çarpışmış, orada çok zorlanmış, yedi gün, yedi gece kuşatmada kalmıştı. Bu yüzden de erkeklikten kesilmişti. Yıllar geçse de evladı olmamış, sonsuz kalmıştı" (*Azerbaycan Edebiyatı İncileri* (1987). Bakü. s. 292.).

Tehmasib varyantında da aynı cümleleri görmekteyiz: "Söylenenlere göre O (Köroğlu), gençliğinde Alacalar Dağı'nda zor bir olay yaşamış, yedi gün yedi gece kuşatmada kalmıştı. Bu olaydan sonra da çocuğu olmuyordu" (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 91.).

Eğer Köroğlu gerçekten de bir kuşatmada kalmış ve burada çok korktuğu için erkeklikten kesilmişse, bir daha çocuğu olmamışsa o zaman ilk olarak Mömine Hatun'la evlenmiş olmalı. Çünkü ondan Hasan adlı bir oğlu var.

Destanı bir bütün olarak değerlendirdiğimizde Köroğlu gibi ideal kahraman tipi ikinci evlilik yapamazdı. Bu yüzden de ne Mömine ile olan evliliğinin ömrünün kısalığı, ne de Nigar Hanım'dan çocuğunun olmaması ikinci evliliğe sebep olamazdı.

Tehmasib varyantı daha tekmiil varyant olduğu için çoğu zaman bu varyantı esas alacağız. Destanda “Köroğlu - Nigar” ve “Köroğlu – Mömüne” evliliklerinden başka on bir evlilik daha var. Evliliklerden biri hariç, tamamı tarafların karşılıklı rızaları sonucu baş tutmuştur. Kırat’ı kaçırmayı karşılığında Hasan Paşa’nın kızı Dona Hanım’la evlenen Keçel Hamza dışındaki bütün evliliklerde aşk vardır. Sadece bu evlilik saray evliliğidir. Geriye kalan bütün evlilikler Çenlibel Delileri ile saray kızları arasında yapılmış olan evliliklerdir ve hepsinin temelinde sevgi vardır.

“Köroğlu Destanı”nda aile-nikah meselelerinden söz ederken bütün evliliklerin ekzogam (akrabalık bağının olmadığı) olduğunu da belirtmemiz gerekir. Nikahlar akrabalık durumuna göre endogam ve ekzogam olmak üzere ikiye ayrılır. Endogam akraba olan insanların, ekzogam ise akraba olmayan insanların evlenmesi sonucu oluşan ailelere denir. “Köroğlu Destanı”nda bir tane bile endogam aileye rastlanmıyor. Köroğlu - Nigar, Köroğlu - Mömüne, Ayvaz - Hürü, Demircioğlu - Telli, Belli Ahmet - Mahbup, Bürcüoğlu Mehmet - Rukiye, Kankanoğlu - Mercan, Deli Mehter - Qaravaş, Deli Hasan – Zernişan (Bulğar), Tüpdağdan - Şirin nikahlarının hiç birisinde akrabalık bağından söz edilemez.

“Köroğlu Destanı”ndaki aile yapısından ve aile ilişkilerinden söz ederken birbirine tamamen zıt olan, tezat teşkil eden iki ortamı; Saray ve Çenlibel ortamını ayrı incelemek gerekir. Saray ortamının bütün ahlaki ve etik değerleri, yaşam tarzı, aile ilişkileri, kız alıp verme gelenekleriyle Çenlibel gelenekleri kesin bir şekilde ayrılmaktadır. Saray muhitinde genellikle kadın özgürlüğünden, saf sevgi esasında kurulmuş aileden, yüksek manevi – ahlaki değerlere dayanan yaşam tarzından, kadın erkek eşitliğinden söz etmek çok zordur. Burada kızlar evlendirilirken onların fikirleri sorulmaz. Her şey Paşa babalarının isteği doğrultusunda haledilir. Hatta bazen çıkarlar uğruna bu kızlar peşkeş çekilir de denebilir. Bu konudaki en güzel örneklerden biri Hasan Paşa’nın, kızlarından Dona Hanım’ı, Kırat’ı kaçırmayı karşılığında Keçel (kel) Hemze’ye, Dünya Hanım’ı ise Köroğlu’yu yakalaması karşılığında Bolu Bey’e peşkeş çekmesidir. Bu yüzden de Saraylarda esir olarak tutulan kızlar özgürlüğün, mutluluğun, sadakatin hasreti ile yaşamışlardır. Bu olay saray muhitinde kadın hakları konusunda yeterli bilgi verir. Dona Hanım’ın Keçel Hemze’den, Dünya Hanım’ın da Bolu Bey’den nefret ettikleri ise

destanda açıkça söylenmektedir. Keçel Hemze'nin, Köroğlu gibi bir yiğidin atını çalıp getirmesi Dona hanımın ona olan nefretini bire bin artırmıştır:

-Hey, Kel, bir kız uğruna gidip de öylesine bir yiğidin atını çalmaktan hiç mi utanmadın? (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 171.)

Daha evlenmeden aralarında böyle nefret duyguları olan Dona Hanım'la Keçel Hemze'nin yaşayacakları birlikteliğe aile dene bilir mi? Bu aileyi hangi manevi ve ahlaki değerler yaşatacak.

Peki ya Dünya Hanım? O acaba Bolu Bey'i seviyor muydu? Destandaki bir cümle bu soruya çok güzel yanıt veriyor: "Dünya Hanım'ın Bolu Bey'i göreceğ gözünü yok idi" (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s.260.).

Saray muhitinde kadınların neden mutsuz olduklarını görmek için bu tür örneklerin sayısını çoğalta biliriz. Ama sadece bu iki örnek saraydaki yaşamın kadınlar açısından ne denli çekilmez olduğunu anlatmaya yetiyor. Oysa onlar da sevip sevilme, özgürlüğü, mutluluğu tatmak, kafesten çıkmak istiyorlardı. Saraylarda onların bu arzularını gerçekleştirmeleri olanaksızdı.

Saray hayatının tam karşı kutbunda ise Çenlibel, "Köroğlu Dünyası" vardı. Burada o saray kısıtlamalarından eser yoktu.

Köroğlu ve delileri her şeyi silah zoruyla halletme iktidarında olsalar da Çenlibel'de bir konuda silah ve güç kullanılmıyordu. Bu da aşk, sevgi meseleleri idi. Çenlibel dünyasında evlenirken ilk önce kızların rızası alınırdı. Belli Ahmet İstanbul'da Nigar Hanım'la görüşürken onun Köroğlu ile derinden ilgilenmesi de bu meseleye bir az daha aydınlık getirir: "O, çok kızların Köroğlu'nun hasretini çektiğini biliyordu. Şimdi Hotkar kızının böyle Köroğlu'yu sormasından, Belli Ahmet, bunun da o derdi çekenlerden biri olduğunu anladı" (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 27.).

Köroğlu'nun Nigar Hanım'ı İstanbul'dan Çenlibel'e getirdiği sahnede Nigar'ın ona karşı her hangi bir kabalık yapmaması ve karşı koymaması Nigar'ın Köroğlu'ya olan sevgisinin, aşkının sonucuydu.

Zalimlik yapan hotkarların, paşaların, beylerin, hanların yurt-yuvalarını dağıtıp, hazinelerini talan edip, dünyayı onlara dar eden Köroğlu ve onun delileri, bir kere bile olsun her hangi bir kadına karşı kabalık, nezaketsizlik, etmezler. Çenlibel’de kızların kalbi kılıç gücüyle alınmaz. Çenlibel’deki özgürlüğün, mutluluğun, sadakatin, mertliğin, hümanizmin, aşkın ünü dünyayı sarmıştır. İşte bu yüzden de hotkar, paşa, han, bey kızlarının Çenlibel gelini olmak için içleri gider.

Çenlibel’de yüreğe, kalbe zorla, silahla hükmetme anlayışı yoktu. Burada yüreğe yürekle hükmedilirdi. Bu yüzden de burada sevgiye en yüce ve en kutsal duygu gibi bakılırdı. Kızları da Çenlibel’e çekip getiren sır, sevginin bu yüceliğinden, saflığından, kutsallığından ve her şeyden yüce tutulmasından başka ne ola bilirdi ki? Bütün bu yüksek insani meziyetlerle Çenlibel’de, saray muhitinde olmayan ideal bir toplumsal ortam oluşturulmuştur. Kadınlarla erkekler arasında ayrı seçkiliğin olmadığı, her iki cinsin de insan olarak yüce tutulduğu bir ortam.

“Köroğlu’nun Kars seferi” kolunda yine güzel bir aşık olma sahnesi görüyoruz:

“Hürü Hanım Ayvaz’ın methini çok duymuştu. Ama kendisini hiç görmemişti. Baktı ki, vallah, bu bir oğlandı, bir oğlandı Yusuf filan bunun yanında bir hiçtir. Bir yürekten bin yüreğe tutuldu Ayvaz’a” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 282.).

Yine aynı kolun bitiminde Köroğlu ve delileri geri dönmeye hazırlanırken Köroğlu, Ayvaz’ın daha ata bile binmediğini ve sanki hiç binmek fikrinde olmadığını görür. Üç kere ne olduğunu sorduktan sonra Ayvaz’ın baktığı tarafa bakar: “Köroğlu dönüp Ayvaz’ın baktığı tarafa batığında ne görsün?! Gördü Hürü Hanım gulaş (ipek, uzun) saçları dökmüş gerdanına, boynunu bükmüş, kafayı koymuş omuza nasıl bakıyor, nasıl bakıyor, sanki bir yaralı ceylan” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 289.).

Eğer Hürü Hanım bir gönülden bin gönle Ayvaz’a vurulmasaydı, hiçbir zaman Köroğlu ve Çenlibel ortamı bu aşkı onaylamazdı.

Köroğlu’nun oğlu Heslen Derbent’ten Çenlibel’e giderken yolda Ahmet Han’ın kızı Mihri Hanım’ı görür ve onlar bir-birlerini severler, hem de öyle sıradan bir aşkla değil:

“Kürdoğlu atı çeşmeye taraf süreyim derken, aniden kız başını kaldırdı yukarıya. Kızla göz göze geldikleri an sanki Kürdoğlu’nu yıldırım vurdu. Gayrı iradi olarak atı durdurdu. Galiba, aynı sözler kız için de söylene bilirdi” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 301.).

Bakışlar kesişmezlerse, yürekler od tutup alışmazsa, oğlanın bakışı kızı, kızın bakışı oğlanı yıldırım gibi arpmazsa sevgiden, aşktan söz edilemez zaten.

enlibel’deki bütün ailelerin kökünde böyle saf, yüce, kutsal sevgi vardır. Zorla evlenmek, başkasının namusuna göz dikmek, her iki tarafın, özellikle de kızların rızasını almadan aile kurmak Çenlibel kuralları ile bağdaşmaz.

“Kitab-i Dede Korkut”ta da, ondan önceki Türk destanlarında da, folklorumuzun diğer örneklerinde de kadın özgürlüğüne, onların nasıl yüce tutulduklarına tanık oluyoruz. Hatta kadınlar dar günde silaha sarılıp erkeklerle omuz omuza dövüşmekten de kaçmamışlar. Bu özellik bütün Türk Destanlarında göre bileceğimiz bir vasıftır. “Kitab-i Dede Korkut”ta “Dirse Han Oğlu Buğaç’ın Boyunu Beyan Eder” boyunda gördüğümüz şu ifadeye dikkat edelim:

-Kadınım, direyim, döleyim! (GÖKYAY, Orhan Şaik (2007). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Kabalcı Yayınları s. 26)

Bu üç kelimenin anlamlarına bir bakın. Kadını tanımlamak, yüceltmek için bundan daha etkili bir ifade buluna bilir mi?!

Kadınım - ömür- gün yoldaşım, hayat sırdaşım, gönül hemdemim, karım.

Direyim - arkam, dayağım, yardımcım, sağ elim, evimin direği.

Döleyim - analık şerefini yaşayanım, bana babalık şerefini yaşatanım, neslimi devam ettirenim, bey oğlanlarımı, hanım-hatun kızlarımı doğurup döşünden süt verdim, beni erkeklik-atalık zirvesine, erlik-erenlik yüceliğine yükseltemim.

Türk dünyasında kadına ana gözüyle bakılır, kadına bacı sevgisi beslenir. Yukarıdaki örneklerde Türk toplumunda kadının yeri ve ona verilen değer belki de en güzel şekilde ifade olunmuştur.

“Köroğlu Destanı”nda aile ve nikah meselesi ile doğrudan bağlı olan elçilik ve düğün merasimlerinin de, hem halkımızın geleneklerine, hem de bu günkü elçilik ve düğün ananelerine çok yakın olduğunu görüyoruz. “Kulun Kaçması” kolunda Ahmet tacirbaşının hilesiyle Çenlibel’e gelmiş olan Kul, bir gün Arap Atı da alıp kaçar. Yolda Köroğlu’nun geldiğini görür. Korkudan yolunu değiştirir ve Elemkulu Han’ın yanına gider. Demircioğlu, Gürcüoğlu Mehmet ve Tanrıtanımaz Kul’un ve Arap At’ın peşinden giderler. Gürcüoğlu Mehmet Elemkulu Han’ın kızı Rukiye Hanım’a aşık olur. Kulu ve Arap At’ı alıp Tanrıtanımazla Çenlibel’e gönderirler. Demircioğlu ve Gürcüoğlu Mehmet Elemkulu Han’ın misafiri olurlar. Bu misafirlikten habersiz olan Köroğlu, bütün delileri de alıp Elemkulu Han’ın şehrini kuşatır. Ortada sevgi meselesi olduğu anlaşılınca ise işler değişir. Elemkulu Han’ın yurdunda turp ekip, toprağını torbayla taşımaya yetecek gücü olan Köroğlu minnete, ricaya geçer, elçi düşer, kız alma geleneklerine uygun tatlı konuşmalar başlar:

Lazımdı araya elçi salaydım,

Nice minnetçiyle dilci salaydım.

Kaide buydu, gidip bir de geleydim,

Benim bu işimden incime, ay han! (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 237.)

Oysa Köroğlu, Rukiye Hanımı zorla da alıp götüre bilirdi. Ama burası güç kullanma yeri değildi. Bu ömür-gün sevdasıydı, talih meselesiydi. Burada olaylar kalkan ve kılıçların değil, kalplerin sesleriyle hallolmalıydı. Şiirdeki “dilci salmak” ifadesi ise ilgi çekicidir. Bugün bile elçilikten önce kız evinin fikrini öğrenmek ve razılığını almak için önce araya dilci salınır. Köroğlu da şiirin ikinci mısrasında bu geleneğe vurgu yapmıştır.

Ama Elemkulu Han hiç tereddütsüz bu teklifle razılaşır. Bu sahneden Elemkulu Han’ın Köroğlu ile akraba olmayı Allah’tan arzuladığı açıkça gözükmektedir. “Hemen imam, kadı çağrıldı. Rukiye Hanım’ın nikahı kıyıldı Gürcüoğlu Mehmet’e” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 237.).

Elemkulu Han'ın kapısında yedi gün, yedi gece düğün yapılır. Yedi günün tamamında gelini damada vermek istiyorlar. Ama Köroğlu buna müsaade etmez ve der:

“Çenlibel’de delilerin de, hanımların da anası Nigar’dır. Benim, bir düğün de orada yapmam lazım” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 237.).

Burada bir geleneğin de eski köklerden süzülüp geldiğini görmekteyiz. Yedi gece yedi gün düğün yapma geleneği ve anne baba hayırduası. Köroğlu, Çenlibel’deki bütün delilerin manevi babası idi. Ama burada bir anne hayır duası da lazımdı. Tabii Çenlibel’deki bütün delilerin annesi de Nigar Hanımdı. Bu yüzden de Köroğlu Çenlibel’de ikinci bir düğün yapar ve burada Nigar Hanım da onlara hayır dua verir.

Bir de Elemkulu Han, kız düğünü yapmıştı, bu düğün Rukiye Hanım’ın düğünü idi. Erkek taraf ise Çenlibel’de bir düğün daha yapacaktı. Bu gelenek de günümüze kadar korunmuş olup, halkımızın bu günkü toy - düğün gelenekleri ile tamamen örtüşmektedir. Buna esaslanarak Çenlibel’deki elçilik ve düğün geleneklerinin hiç değişmeden, günümüze kadar geldiğini söyleyebiliriz.

Yine günümüz düğün geleneklerinden birisi olarak damat kıyafeti “Köroğlu’nun Tokat Seferi” kolunda karşımıza çıkar. Keçel Hamza, “damat elbisesini giyip, damat papağını da başına koymuştu” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 170.).

Çenlibel’deki aile yapısından söz ederken büyük - küçük, edep - erkan, abır - haya, kaynana - kaynata ve s. gibi aile içi ilişkilerin esasını oluşturan meselelere de dikkat etmemiz gerekir. Biz destanda büyük - küçük, edep - erkan, abır - haya gibi halkımızın milli özelliklerini karakterize eden geleneklerin güzel ifadesini görüyoruz. Günümüz diliyle konuşacak olursak Çenlibel, demokrasinin, şeffaflığın, insan özgürlüğünün, toplumsal anlamda hukuki eşitliğin meskeni olmuştur. Bütün Çenlibel hanımları ve delileri Köroğlu’ya baba, Nigar Hanım’a ana gözüyle baktıkları destanda açıkça gözükmektedir. Köroğlu’nun ve ya Nigar Hanımın rızası ve hayırduası olmadan bir iş görmek, kimsenin aklından bile geçmez. Bütün bu güzel meziyetler Çenlibel’de uyum, doğmalık esasında sarsılmaz bir birlik oluşturmaktaydı. Bu konudaki araştırmaya dayanarak Çenlibel’in sadece aile ve nikah konusunda değil, çoğu konuda milli, manevi ve ahlaki değerlerimizin beşiği olduğunu söyleyebiliriz.

1.1.3. “Köroğlu Destanı”nda Evler

Köroğlu Destanı’nda o dönemdeki ev türleri ile ilgili geniş tasvire rastlamasak da, bu konuda fikir söyleyecek kadar bilgiler vardır. “Alı Kişi” kolunda Çenlibel’i yurt olarak seçtikten sonra Alı Kişi, Köroğlu’ya der: “Burası benim eski oylağımıdır.¹ Buraya Çenlibel derler. Bizim burada yurt salmamız gerek. Şimdi kendimize bir olacak,² atlarımıza da bir tavla yap” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 31.).

Olacak bu gün de ev anlamında Azerbaycan Türkçesinde yaygın kullanılan sözlere aittir. Olacak daha fazla bir odalı ev anlamına gelse de, genel olarak ev anlamında da kullanılır. Köroğlu’nun Çenlibel’de hem kısa bir zamanda, hem de yalnız başına yapması gereken “olacak” da muhtemelen tek odalı bir ev olurdu. Bu tür evler yerden kazılır, ortaya direk dikilir, üstüne suyun akımı da dikkate alınarak ağaç döşenir, toprak dökülür ve baca konurdu. Bu kabilden evler 20. yüzyılın ortalarına kadar Azerbaycan’da “kara dam” adıyla da mevcut olmuştur. Bu kara damların duvarları bazen taşla örülürdü.

Çenlibel arazisinde bu gün bu tür kara dam yerlerinin çok sayıda kalıntıları vardır.

Hayvanlar için yapılan yere ise tavla denir. Tavlalar da önceleri kara damlar gibi yapılırdı. “Köroğlu Destanı”nda da bunun tasvirini görüyoruz. Peye sözü de tavlanın eşanlamlısıdır.

Tavla veya peyenin içinde hayvanları yemlemek için hazırlanan yer ise ahır adlanır. Ahır, ağaçtan ya da taştan yapılır.

Destanda hotkarların, paşaların, han ve beylerin imaretlerde - saraylarda yaşadıkları açıkça görülür. Hem de bu imaretler hisara alınmış, dört tarafı da bağ-bahçelerle süslü olmuştur. “Köroğlu kırk kapı geçip, Nigar Hanım’ın odasının bulunduğu bahçeye girdi” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 36.).

¹ Azerbaycan Türkçesinde gezip eğlendiğim, avlandığım yer anlamında

² Azerbaycan Türkçesinde yaşanacak yer, ev anlamında

Anlaşılabacağı üzere bu sarayın en az kırk odası varmış. Köroğlu kırk kapı geçtikten sonra yetişir Nigar Hanım'ın odasına. Hem de bu oda bir bahçenin içindedir. Buradan sarayın ne kadar büyük olduğunu tahmin edebiliriz.

İmaret Arapçadır. Büyük ve güzel ev, mülk, saray anlamına gelir. İmaret en azı iki katlı olmalıdır. Bu tür imaretlerin çok sayıda odaları, eyvanı, aynabendi, gülefirengisi vb. olurdu. Destanda bu tür sarayların yapısı hakkında tam tasavvur yaratacak kadar tasvirler vardır.

Eyvan evin, otağın veya odaların ön tarafında bulunur, üstü ve yanları kapalı, önü ise açık ve kuşak boyu maheccepli olan balkondur. Aynabend veya şüşebend ise önü camla kapalı eyvandır. Gülefirenginin ise üstü kapalı, üç tarafı ise açık olur. Bu yüzden sürekli rüzgarlı ve serin olur.

Destanda bazen pencere yerine aguşga sözü kullanılmıştır. Aguşga Rusça bir sözcüktür ve şüphesiz destanı anlatan aşığın ilavesidir. Köroğlu döneminde dilimizde aguşga sözü kullanılmamıştır. Bu sözün Azerbaycan Türkçesindeki karşılığı nefesliktir. Nefeslik bir nevi küçük penceredir ama az yükseğe konur. Destanda ise aguşga doğrudan pencere anlamında kullanılmıştır.

Erzurum'un kenarından geçerken,

Aguşgadan gördü meni, Köroğlu!

Kenizin³ gönderdi,kesti yolumu,

Kaytarıp⁴ odaya saldı, Köroğlu! (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 62.)

Bu tür sarayların zirzemilerden⁵ de söz edilmesi onların esaslı, özlü yapılar olduğunu söylemeye esas verir. Zirzemi bir nevi bodrum katıdır.

Destanda bu saray ve imaretlerin yapıları hakkında fazla bilgi olmasa da verilen özellikleriyle tasvirini oluşturmak mümkündür. Bu ihtişamlı sarayların kırk odası,

³ Azerbaycan Türkçesinde hizmetçi.

⁴ Azerbaycan Türkçesinde yoldan çevirmek.

⁵ Zirzemi çok amaçla kullanılabilecek bir nevi bodrum katı.

eyvanı, aynabendi, külefirengisi vardır. Güllü-çiçekli bahçeleri, bu bahçeleri süsleyen mermer havuzlar, gül bahçeleri, nar bahçeleri gibi ifadelere rastlıyoruz.

Saraylara giriş çıkış darvazalar aracılığıyla olurdu. Darvaza iki ayrı büyük kapıdan oluşur. Esas yoldan ayrılıp darvazaya kadar giden yola ise dokkaz denir.

Evlerin pencerelerine perde tutulur, yatmak için taht (tamamı tahtadan yapılmış somya) kullanılırdı. Özellikle hanımların odalarından söz edilirken perde ve tülle daha sık karşılarız:

Gizli-gizli tül altından bakan yar,

Kaldır ürbendini, görüm gül yüzün!

Aşıkları aşk oduna yakan yar,

Kaldır ürbendini. Görüm gül yüzün! (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 273.)

Saraylarda erkeklerin olduğu bölümlerde oturan bayanlar için de perde ile ayrılmış bir bölüm kullanılırdı. “Vezir, vekil her kes yerine oturdu. Sonra meclisin baş tarafına ipek perde astılar. Rukiye Hanım etrafındaki kızlarla gelip o perdenin arkasında oturdu” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 232.)

Esas yatacakları ise yorgan ve döşek idi. Destanda balınc (yastık) sözüne de rastlıyoruz. “Mahbup Hanım’ın Çenlibel’e gelmeyi” kolunda Mahbup Hanım atın terkine bir balınc bağlamıştı. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 198.)

Diğer ev levazımatlarından halı, kilim, cecim vb. adlarına da rastlamaktayız. Bunlar da evleri dayayıp döşemek için gereken önemli eşyalardı.

Destanda mağara, kervansaray, dükkan, mescit, kale vb. gibi yapılardan da söz edilir. Bu yapılar hakkında da kısaca bilgi vermek gerekir.

Mağara eski insanların yaşayış yeri olmuştur. Köroğlu döneminde insanlar artık mağaralarda yaşamıyorlardı. Ama gerektiği zaman mağaralar sığınacak olarak kullanılabildi. Demircioğlu Telli Hanım’ı getirirken onu mağarada saklamış ve kendisi Cafer Paşa’nın ordusu ile savaşmaya gitmiştir.

Kervansaraylar ise kervan yollarının üstünde yapılırdı. Burada uzak seferlere çıkan insanların hem kendileri, hem de hayvanları dinlene bilirdi. Yabancı yolcular da geceleme için bu kervansaraylara gelirlerdi. Telli Hanım'ı getirmeye giderken Demircioğlu'nun Erzurum'da kervansaray aradığını görüyoruz.

Dükkan ise çok eskilerden günümüze kadar adını ve fonksiyonunu koruyarak gelmiş olan ticaret yeridir. Köroğlu Destanı'nda “sebzevat dükkanı”, “pazar - dükkan”, “nalbant dükkanı”, “saz yapan ustanın dükkanı”, “bakkal”, “kasap” “allaf dükkanı” gibi ifadeler o dönemki ticaret gelenekleri ve kuralları hakkında bize bilgiler vermekteler. O dükkanların çoğunda piştahta⁶ vardı: “Belli Ahmet, piştahtanın arkasına girip, oraya saklanmayı düşündü” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 26.).

“Belli Ahmet dükkandaki sazlardan güzel bir tanesini seçti. Parasını koydu piştahtanın üstüne” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 188.).

O piştahtalar bu günkü şişeli vitrinlere benzemese de, özellikle 20. Yüzyılın son dönemlerine kadarki köy dükkanlarında gördüğümüz tahta piştahtaları hatırlatırlar. O piştahtalar arasında büyük bir fark yoktu muhtemelen.

“Köroğlu” bir kahramanlık destanıdır. Köroğlu'nun hayatı doğrudan savaşlarla bağlıdır. Zalimlik yapan Hotkarlar, paşalar, hanlar, beyler onun düşmanlarıdır. Köroğlu'nun varlığı bile onların uykularını kaçırdı. Bu destanda açıkça görülmektedir. Bu korku ise mecburen onlara savunma tedbirleri aldırır. O dönemin en iyi savunma yapıları ise kale ve burçlardı. Kalenin etrafı kalın duvarla, surlarla kuşatılırdı. Burçlar ise kale duvarları üzerine yapılırdı. Çenlibel etraflarında birkaç Köroğlu kalesinin günümüze kadar gelmiş olması ise muhtemelen Çenlibel'in daha iyi korunmasını sağlamak amacıyla yapılmış kalelerdir. Gedebey ve Göyçe Mahalı'nda halen Köroğlu Kale'si olarak adlandırılan kaleler bunlardan en önemlileridir.

Köroğlu sıkça Çenlibel'in bere ve bendergahlarını kontrol ederdi. Bere ve bendergah derken Çenlibel'e giriş çıkış yolları kastedilmektedir. Köroğlu tehlike hissettiği an bütün giriş - çıkışlar kontrol ederdi: “Köroğlu yerinden kalktı. Uşakları (uşak kelime anlamıyla evlat anlamına gelse de burada deliler anlamında kullanılmıştır. Çünkü

⁶ Satıcı ile alıcılar arasındaki koruyucu bölüm.

Köroğlu onları zaten evlatları gibi severdi) yanına alıp Çenlibel'in bütün bendergahlarını gözden geçirdi. Baktı ki, vallah deliler bendergahları öylesine tutmuş, öylesine pusular kurmuşlar, öylesine sengerler basmışlar ki, değil Hasan Paşa, ta Hotkar kendisi bile bütün dünyayı toplayıp Çenlibel'e dökse, gene de bir insan bu yerlerden geçemez" (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s.270.).

Bere ve bendergahların giriş - çıkış, gidiş - geliş için uygun yerler olduğu belli oluyor. Bu yollar üzerinde ise siperler yapılırdı. Siperler hem düşmanları kolay vurmak, hem de kolayca korunmak için uygun olan yerlerde yapılırdı. Bu amaçla en çok tepelerde tap denilen küçük düzlükler kullanılırdı. Çenlibel arazisinde günümüze kadar gelmiş olan bu tür siperler vardır.

O zamanlar hapisane yerine zindan sözü kullanılmıştır. Bu gün bile Azerbaycan Türkçesinde hapisane ile eşanlamda zindan sözcüğü yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu zindanların yapıları hakkında fazla bilgi yoktur. Ama bazen sarayların alt katlarının kullanıldığı anlaşılır. "Köroğlu ile Bolu Bey" kolunda ise derin bir kuyunun hapisane olarak kullanıldığını görüyoruz. "Bolu Bey Köroğlu'nu doğrudan getirdi Erzincan'a. Zindana, zirzemiye güvenmedi. Kendi sarayında derin bir kuyu var idi, saldı o kuyuya" (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 260.).

Görüldüğü gibi, Köroğlu Destanı'nda orta asırlar Azerbaycan ve Türkiye'de mevcut olmuş ev türleri ve yaşayış meskenleri hakkında bilgiler vardır.

1.1.4. Giyimler

Köroğlu Destanı'nda o dönemin giyimleri hakkında az sayılmayacak kadar bilgiler var. Hem de o giyimlerin çoğu günümüzde kullanılmaları da adları halk tarafından bilinmektedir.

“Çavuş elbisesi”, “aşık kıyafeti”, “çodar⁷ kıyafeti”, “pehlivan elbisesi”, “damat elbisesi” ifadelerinden yola çıkarak, Köroğlu Destanı'nda her kesin kendi mesleğine uygun kıyafetler giydiğini söylemek mümkündür.

Köroğlu tanınmaması gereken durumlarda, seferlere giderken farklı kıyafetler giymiş. Böylece onun Köroğlu olduğunu anlamazdılar. Mesela, Ayvaz'ı getirmeye giderken Köroğlu çodar kıyafeti giymişti. Çodar hayvan ticareti ile uğraşan insanlara denir. Bu ifadeden yola çıkarak o dönem çodarların kendilerine has kıyafetleri olduğunu söyleyebiliriz. Köroğlu da çodar kıyafetini Ayvaz'ın babası kasap Ali'yi hakikaten davar almak için geldiğine inandırır. Hatta giydiği bu çodar kıyafetine rağmen yaptığı cömertlikten Ayvaz şüphelenir ve babasına der:

Beş-beş verir, on beş, on beş bağışlar,

Bu kılıkta çodar olmaz, hay olmaz (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 101.).

“Dürat'ın Kaybolması” kolunda denir: “Köroğlu delileri kenarda bıraktı, kendisi seyis kıyafeti giydi, alttan da misri kılıcı bağlayıp, şehre girdi” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 243.). Köroğlu duruma uygun davranmıştı. Çünkü onun yalkısı kaybolmuştu ve böylece Köroğlu, Kara Han'ın kendisini seyis zannederek sırlarını ona söylemesini istiyordu.

Köroğlu Nigar Hanım'ı getirmek için İstanbul'a giderken de çovuş kıyafeti giymişti. Destandaki çovuş tanımına göre, çovuşlar üstlerine aba giyer, başlarına da emmame⁸ koyarlarmış: “Yalnız kaldıkları an, Köroğlu abasını, emmamesini çıkarıp bir kenara attı.

⁷ Davar ticareti ile uğraşan insanlar

⁸ Uzun beyaz bezin özel sarılmasıyla yapılan baş giysisi

Nigar baktı ki, emmameli çovuş döndü oldu bir yiğit oğlan” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 36.).

Pehlivan kıyafeti giymek çok eski geleneklerimizden biridir ve günümüzde de bu anane yaşamaktadır. Pehlivanlar meydana yalnız pehlivan kıyafetinde çıkarlardı. Hatta “Köroğlu’nun Erzurum Seferi” kolunda Aşık Cünun’u zindandan kurtarmak için Telli Hanım da pehlivan kıyafeti giyer: “Ele ki her kes yattı, ses-semir kesildi, el-ayak çekildi, (Telli Hanım) ayağa kalkıp bir dest pehlivan kıyafeti getirdi, alttan giyinip üstten kılılandı, üstten giyinip alttan kılılandı, kılıç kuşandı, mızrak astı, amut götürdü” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 60.).

Gerektiğinde kadınlarımızın bile pehlivan kıyafeti giymeleri olayı “Kitab-i Dede Korkut”, “Şah İsmayıl” gibi bir çok destan ve halk hikayelerimizde de karşımıza çıkar.

Köroğlu’nun aşık kıyafeti giymesi ise daha ilginç bir durum oluşturmaktadır. Köroğlu gerçekten de güzel saz çalıp-okuya bilen üstat aşık olmuştur. Aşık kıyafeti de yiğitlik, kahramanlık kıyafeti kadar ona yakışırdı. Köroğlu bu kıyafeti giymekle genellikle iz azdırmaya çalışsa da, aslında o, aynı zamanda gerçek bir aşıktı da. Destan kahramanlık destanı olduğu için Köroğlu’nun aşıklığı ön plana çıkmamıştır. Aslında o aşık kıyafeti giymekle sevdiği ve erbabı olduğu bir mesleğin kıyafetini giyiyordu.

“Köroğlu’nun Erzurum Seferi” kolunda Köroğlu, Cafer Paşa’nın meydanına aşık kıyafeti ile gider: “Köroğlu’gil o zaman gelip Erzurum’a yetiştir ki, her kes pehlivan meydanına toplanmıştı. Köroğlu bu durumu görüp şehrin kenarında attan indi, kıyafetini değiştirdi, bir aşık elbisesi giydi, bir de saz götürüp delilere dedi” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 79.).

“Turna Teli” kolunda Köroğlu Aslan Paşa’nın meclisine yine aşık kıyafetinde gider: “Köroğlu sözünü bitirdi. Sonra kıyafetinin üstünden bir aşık kıyafeti giydi, koltuğuna da bir saz alıp yola koyuldu” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 126.).

“Köroğlu’nun Kars Seferi” kolunda, Köroğlu Çenlibel’den aşık kıyafeti giyerek yola çıkmıştı.

Köroğlu'nun ve delilerin esas giyimleri dövüş kıyafetiydi. Çünkü onlar her an dövüşmeye hazır olmalıydılar. Köroğlu çavuş, çodar, seyis ve ya bekçi kıyafetlerini çoğu zaman savaş kıyafetinin üstünden giyerdi. Kırat'ı geri getirmek için Tokat'a giderken de savaş kıyafetinin üstünden aşık elbisesi giydiğini görüyoruz: "Köroğlu ayaktan giyindi, baştan kıfillandı⁹, baştan giyindi ayaktan kıfillandı. Misri Kılıcı bağladı. Kalkan astı, amut götürdü. Dövüş kıyafetinin üstünden bir kürk giydi. Omzuna de bir saz taktı" (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 160.).

Köroğlu'nun bütün kıyafetleri dövüş kıyafetinin üstünden giymesi çok doğaldı. Çünkü Köroğlu dövüşmeye gidiyordu, savaş esnasında kıyafet değişmek gibi biri olanaktan söz edilemezdi. Köroğlu muhakkak savaş kıyafetinde olmalıydı, hem de silahlı. Sadece olarak düşmanı uyandırmamak için, hem silahlarını saklamalı, hem de onların dikkatlerini başka yöne yönlendirmeliydi. Bunun için de her seferde normal savaş kıyafetinin üstünden duruma uygun olarak başka bir elbise de giyerdi.

Destanda karşılaştığımız damat kıyafeti geleneği ise günümüze kadar gelmiş olan bir geleneğin kaynağıdır. Hatta Keçel Hemze de Kıratı getirdikten sonra düğün öncesi: "damat elbisesini giyip, damat papağını da başına koymuştu" (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 170.).

Kürk ve papak Köroğlu Destanı'nda sıkça karşılaştığımız giyimlerdenler. Türklerin çok eskilerden beri hayvancılıkla uğraştıkları tarihten bellidir. Daha fazla koyun besleyen Türkler, onun sütünden ve etinden yemek, yününden ve derisinden ise giyim ve maişet eşyaları hazırlamışlar. Kürk ve papak da esasen koyun derisinden dikilirdi. Erkek üst giyimlerinden çuha ve kepenek (Azerbaycan Türkçesinde yapıncı) da kullanılmıştır. Çuha kalın kumaştan dikilip günümüz "palto"su yerine kullanılırdı. Kepenek ise keçeden yapılırdı. Bu giyimlerin her ikisi adlarını da koruyarak, günümüzde de kullanılmaktalar.

Ayakkabılardan çarık, patava ve başmağın adları çekilir. O dönemin en geniş yayılmış ayak giyimlerinin bunlar olduğu tarihten de bellidir. Çarık ve başmak en çok mal gönünden yapılırdı. Onlar şekilleri açısından çok da farklı değillerdi. Başmak çarığa kıyasla bir az daha gelişmiş sayılırdı. Yapımı daha fazla ustalık ve emek gerektirir, üzeri

⁹ Kilittlendi, tam tekmil giyindi anlamında

nakışlarla süslenirdi. Patava ise çarıktan daha sadeydi. Erkekler daha fazla patava ve çarık, hanımlar ise başmak giyerlerdi. Zaman geçtikçe erkekler için de başmaklar yapılmaya başlamıştır. Çorabı ise hem erkekler, hem hanımlar giyerlerdi. Çorap esasen koyun yününden hazırlanmış ipten örülürdü.

Erkekler bellerine tokka, kadınlar kemer bağlarlardı. Ancak erkekler de özellikle savaş kıyafetleri giyerken silahlarını takmak için kemer bağlaya bilirlerdi. Kemerle tokka arasındaki fark kemerin daha enli olmasıydı. Bu da silahları daha rahat taşımaya için daha uygundu. Her ne kadar hem kadınlar, hem de erkekler kemer taksalar da erkek kemeri ile kadın kemerleri farklı olurlardı. Kadın kemerleri nakışlı ve süslü, erkek kemerleri ise saya¹⁰ ve bezeksiz olurdu.

Hem erkekler, hem de kadınlar gömlek giyerlerdi. Destanda tirme, şal, kumaş, bez, ipek, tül kimi kumaş türlerinin adları çekilir. Bazen hazır kıyafetlerin, bazen ise sadece kumaşların getirildiği konusundan yola çıkarak Çenlibel’de de bu kıyafetlerin dikildiği kanaatine geline bilir. Bunun dışında, destandaki kiriş, ilme gibi sözlere dayanarak eğiricilik ve dokumacılığın da Çenlibel’de gelişmiş olduğunu, yünden ip eğirildiğini, bu iplerde ise çeşitli kıyafetler örüldüğünü söylemek mümkündür. İpek adına bir kaç yerde rastlamaktayız. İpekle eşanlamlı olarak ebrişim sözü de işlenir. Hatta destandaki şiirlerde ebrişim sözünden benzetme kimi istifade olunmuştur. Bir yerde Köroğlu Kırat’ın yalını da “ebrişim ipeğe” benzetir:

Paşa, sana nişan verem Kırat’ı,

Ebrişim ipekten yalı gerekti (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 166.).

Köroğlu’nun sazının kılıfının da ipekten yapıldığı görülür: “Bunu diyip Belli Ahmet sazı ipek gömlekten çıkardı. Mahbup Hanım baktı ki, saz Aşık Cünun’un sazıdır” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 184.).

Bu gün de aşıklarımızın çoğu sazlarını içine koymak için ipek kılıf kullanırlar.

Kadınlar başlarına leçek ve yaylık örterler, gerektiğinde ise yüzlerine nikap salarlardı. Nikabın sadece saray Hanımları tarafından, yabancı erkeklerle veya Köroğlu delileri ile

¹⁰ Bir renkte olan, tek renkli

ilk buluşmalarında kullanıldığını görürüz. Bazen hanımlar ilk kez karşılaştıkları yabancı erkeklerin yanında bile nikap kullanmazlar. Destanda çok fazla kullanılmayan nikabın bir anlamda zorunlu bir kıyafet olmadığı anlaşılır.

Kadınların başörtüsü olarak kullandıkları leçek veya yaylık kadınlarda namus ve iffet sembolü olarak görülse de, bu kıyafetler erkeklere ait kullanıldıklarına hakaret ve aşağılama ifade ederler. “Başına leçek ört” ifadesi erkeklikten uzak dur, senden erkek olmaz anlamlarına gelir ve büyük şerefsizlik yapmış erkekler için kullanılır. Köroğlu özü de bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

Koç Köroğlu leçek örtmez başına,

Düşmanın önünde gülmek gerektir (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 64.).

Kıyafet sözcüğü bazen mecazi anlamlarda da kullanılmıştır:

Tutun mecliste yasımı,

Giymişim gam libasımı. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 89.)

Şiirde “gam libası” ifadesi her ne kadar mecazi anlamda kullanılmışsa da, o zamanlar insanın kılık kıyafetinin onun mesleğini, sanatını, hatta şahsiyetini belirlediği gibi, onun ruh halini, psikolojik durumunu da yansıtan başlıca özelliklerden biri olduğu görülmektedir.

Destanın bir yerinde “yeng” sözü kullanılmıştır. “Adam bir az dayandı. Yengi ile gözünü silip dedi” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 125.).

Araştırmacıların çoğu yeng kelimesinin kökünün yeng olduğunu bilmeden kelimeyi yengi olarak izah etmeye çalışmışlar. Bu araştırmacılar tahmin yürüterek yengin muhtemelen elbisenin eteği, ya da mendil anlamında kullanıldığı kanısında birleşmişler. Oysa yeng sözcüğü Azerbaycan Türkçesinde elbisenin kolu anlamında bugün bile kullanılan yöresel bir kelimedir.

Çenlibel’de giyim-kuşamın bu denli zenginliği şaşırtıcı olmasa gerek. Çünkü buradaki Hanımların tamamı hotkar, paşa, han, bey kızlarıydı. Onlar ilk önce saraylarda zenginlikler içerisinde yaşamışlardı. Çenlibel’de mutluluğu ve özgürlüğü tadan bu hanımlar, her ne kadar saray zenginliğini Çenlibel dünyasındaki aşka ve özgürlüğüne kurban vermiş olsalar da, ilk başlarda yaşamış oldukları saray zenginliğini az da olsa Çenlibel’e taşıyacaktı.

Burada ismi geçen kıyafetlerin büyük çoğunluğu bu gün de Azerbaycan’da kullanılmaktalar. Özellikle dağlık ve kırsal bölgelerde bu kıyafetlerin çoğu destanda olduğu şekliyle hiçbir değişikliğe uğramadan kullanılırlar. Çoban, çodar (hayvan ticareti yapan kişi), aşık kıyafetleri hemen hiç değişmeden kullanılmaktalar.

Büyük şehirlerdeki yaşam tarzı, modanın sık takibi, teknolojik ve kültürel gelişmeler gibi etkenler ise bir kısım kıyafetlerin ya değişime uğramasına, ya isim değişmesine ya da tamamen yok olmasına neden olmuştur.

1.1.5. Süs Eşyaları

Giyimlerden söz ederken süs eşyalarını da unutmamak gerekir. Bazı süs eşyaları giyimlerin ayrılmaz parçalarıdır. Mesela, tokka, kemer, kayış, genel olarak kuşaklar bu türden süs eşyalarıdır. Erkekler saydığımız bu kuşak türlerini daha fazla silahlarını asmak için kullanmışlardır. Fakat kadınlar bunları başlıca olarak süs amaçlı takmışlardır. Etnografik materyallerden kemerlerin 8-10 sm eninde kayıştan hazırlandıklarını gösterir. Kemerli yaşlı kadınlar daha sık bağlarlardı. Genç ve orta yaşlı erkekler kayışı tercih ederlerdi. Kayış yerli ustalar tarafından işlenip koyu kahve veya siyah renge boyanmış öküz gönünden hazırlanırdı.

Genelde erkekler bellerine tokka, kadınlar ise kemer bağlarlardı. Erkekler ise kemeri özellikle savaşa giderken silahlarını takmak için bağlarlardı. Kemerle tokka arasındaki fark kemerin daha enli olmasıydı. Bu da silahları taşımak için daha kullanışlı sayılırdı. Ama erkeklerin kullandıkları kemerler ile kadın kemerleri tamamen aynı değillerdi. Kadınların kemerleri nakışlı ve süslü, erkeklerinki ise sade, bezeksiz olurdu.

Makyaj olarak ise sürmenin kullanıldığı anlaşılır. Köroğlu, Nigar Hanım'ın kendisine "amma da siyahmışsın" şakasına verdiği cevapta şöyle der:

Köroğlu maildi size,

Kulak verin saza, söze.

Siyah sürme ela göze,

Çekmişsin kara değil mi? (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 177.).

Doğal sürme bugün de Azerbaycan'da, özellikle Güney Azerbaycan'da az da olsa kullanılır.

Yine hem erkeklerin hem de kadınların süs amaçlı kullandıkları turna telini görüyoruz. Bu karşımıza birkaç yerde çıkar. Mesela, "Turna Teli" kolunda Nigar Hanım'ın Köroğlu'ya baksana bu gelen kim sorusuna Köroğlu şöyle cevap verir:

Ayvazım on beş yaşında,

Kudret kalemi kaşında.

Turna teli var başında,

Bu gelen Ayvaz, bu gelen. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 115.)

Delileri seyrederken ayvazın başındaki turna telini gören Telli Hanım, Nigar Hanım'a Şöyle der: "Nigar, baksana turna teli Ayvaz'a nasıl da yakışmış. Erkeklerle bu kadar yakışıyorsa, kim bilir bize ne kadar yakışır. Çocukları gönderelim gidip bizim için de turna teli getirsinler" (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 116.).

"Mercan Hanım'ın Çenlibel'e Gelmesi" kolunda yine turna telinin süs eşyası olarak kullanıldığını Aşık Cünun'un dilinden duyuyoruz:

Nigar Hanım turna telin getirsin

Bezek vursun toy işini bitirsin. (TEHMASİP, M. Hüseyin (1982). *Köroğlu Destanı*. Bakü: Gençlik Neşriyatı. s. 309.)

Destanda genel olarak takılara çok az rastlıyoruz. "Köroğlu'nun Derbent Seferi" kolunda Köroğlu, Derbent'ten ayrılırken Mömüne Hatun'a bir bilezik verdiğini görüyoruz:

"Ben gidiyorum. Madem sen gelmiyorsun, o zaman al bu bileziği sakla. Kızım olsa satıp harçlık yap, oğlum olsa tak koluna gelip beni bulur" (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 296.).

"Mercan Hanım'ın Çenlibel'e Gelmesi" kolunda ise Mercan Hanım, Kankanoğlu'nun çantasına ekmeğin arasında bir şeyler kor:

"Kankanoğlu çıktı, köyden bir az uzaklaştıktan sonra ekmeği çıkardı. Mercan Hanım gerdanlığımı, bir az altın, bir yüzük ve bir mektup koymuştu ekmeğin arasına" (TEHMASİP, M. Hüseyin (1982). *Köroğlu Destanı*. Bakü: Gençlik Neşriyatı. s. 283.).

Destanda kadınların, Tanrı tarafından süslendiğini söyleyecek kadar güzel oldukları ifade edilir. Kadınların süslendikleri ifadelerine rastlıyoruz. Fakat o süslerin ne olduğu tam olarak açıklanmaz.

Destanda bütün hanımlar sanki “kudret kalemi” ile süslenmişlerdi:

“Kaşlar siyah, gözler siyah, teller siyah, benler siyah, nasıl derler aya diyor sen çıkma ben çıkacağım, güneşe diyor sen çıkma ben çıkacağım. Ola böyle bir güzel, ola Köroğlu. Yürek coştı, gönül havalandı, sazı bastı sinesine” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 273.).

Bu tür tarifler bütün Çenlibel hanımlara ait edile bilir. Çenlibel hanımlarının tamamının tasvirinde benzeri cümleler kullanılmıştır.

Yine Köroğlu Nigar Hanım’ı getirmeye giderken aralarında geçen bir konuşmada ayna kullanılır: “En iyisi sen birkaç kuruşa bir ayna al, yüz-gözüne bir bak. Sonra bana bu teklifleri et” (HULUFLU, Veli (1929). *Köroğlu*. Bakü: Azerneşr. s. 25).

1.1.6. Silahlar

Köroğlu Destanı bir kahramanlık destanı olduğu için buradaki bütün kollar savaş sahnelerinin tasviri üzerinde kurulmuşlar. Destanın hemen her kolunda o dönemin bütün silahlarının adı çekilir. Ordu kuruculuğu hakkında geniş bilgi olmasa da ara sıra dövüş taktiklerinden söz edilir. Mesela, ister Köroğlu'nun kendisi, isterse de deliler dövüşe girerken onların sağdan vurup soldan çıktıklarını, soldan vurup sağdan çıktıklarını görürüz. “Köroğlu'nun Beyazıt Seferi” kolunda Köroğlu: “Misri kılıcı çekip bekçilere hücum etti. Bir sağa vurdu, bir sola vurdu, bir de dönüp ortaya vurdu” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 220.).

“Hasan Paşa'nın Çenlibel'e Gelmesi” kolunda Hasan Paşa Köroğlu'nu ve adamlarını kuşatmaya almak için on beş binlik ordusunu dörde bölmüş, her bölümü bir tarafta saklamıştı.

Aslında bu sahnede Köroğlu'nun bir kahraman olduğu kadar müdrük ve akıllı komutan olduğunu da görürüz. Deli Hasan önceden Hasan Paşa'nın ordusunun geri dönüş yolunu kapatmıştı. Köroğlu'nu kuşatmaya aldığı düşünün Hasan Paşa aslında kendisi ordusuyla beraber kuşatmaya düşmüştü.

Köroğlu'nun delileri hiçbir savaşa plansız girmemişlerdi. Deliler arasında bölükler ve her bölümün de kendi komutanı vardı. Dövüş zamanı her deste kendi komutanın yanında olurdu ve onun dediklerini yerine yetirirlerdi.

Hasan Paşa Çenlibel'e ordu getirirken de deliler bu şekilde bölüklere ayrılıp hazır bekliyorlardı: “Ayvaz hay vurdu, iki bin deli bu tarafa ayrıldı. Demircioğlu hay vurdu, iki bin deli şu tarafa ayrıldı” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 319.).

“Turna Teli” kolunda da deliler deste-deste bölünmüşlerdi: “bölük başçıları anında herkes kendi bölümünü ayırdı” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 126.).

Aşık Cünun Köroğlu'nu gamlı görüp onun gönlünü avutmak için der:

Deliler yürüyüp, alaylar büker. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 90.)

Köroğlu Destanı'nda delilerin yüzer kişilik alaylara bölündüğünü ve her yüzün bir başçısı olduğunu görürüz; "Köroğlu'nun Kars Seferi" kolunda Ayvaz delilerin başında Kars'a gelmişti: "Emir verdi, delilerden yeddi yüz kişi ayrıldı. Her yüze bir başçı atadı. Yüz kişi de kendisi götürdü" (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s.282.).

Türk ordusunda her yüz askerinin başında duran başçıya yüzbaşı denir. Köroğlu Destanı'nda da ordu yüzer kişilik alaylara bölünürdü. Buradaki "yüzbaşı" aslında bu gün ordumuzdaki yüzbaşılarda aynıdır. Ayvaz gibi, Demircioğlu, Deli Hasan gibi deliler ise yüzbaşı değillerdi. Onlar bin, iki bin delinin başlarıydı.

Köroğlu Destanı'nda dövüş alanlarında siper sahneleri yoktur. Sadece Çenlibel'i korumak için burada siperler hazırlandığı, pusular kurulduğu görülür: "Köroğlu yerinden durdu. Uşakları (delileri S. Sadıglı) yanına alıp Çenlibel'in bütün bendergahlarını gözden geçirdi. Baktı ki, vallah, deliler bendergahları öylesine tutmuşlar, öyle pusular kurmuşlar, öyle siperler yapmışlar ki, değil Hasan Paşa, Hotkar'ın kendisi bile bütün dünyayı toplayıp Çenlibel'e dökse, yine de bir adam bu yerlerden geçemez". (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 270.)

Bu söylenenler Çenlibel'de delilerin ayrı-ayrı bölükler halinde birleşip her bölüğün kendi başçısına tabi oldukları ve ordunun hiyerarşik bir yapı esasında kurulduğunu gösterir.

Köroğlu Destanı'nda karşımıza çıkan silahların tamamı Türklerin eski milli silahlarıdır. Burada ok ve kılıcı ayrıca belirtmek gerekir. Tarihte ok ve kılıcı en iyi kullanan milletlerin başında Türkler gelir.

Genel olarak silahları küt, delici, kesici ve odlu silahlar olmak 4 gruba ayırabiliriz. Bu silahları tarihi sırayla düzme çok zor olsa da, onların arasında çomağın ilk silahlardan olduğunu düşünürüz. Tarihin belli dönemlerinde silah olarak kullanılmışsa da

Köroğlu döneminde çomak artık bir dövüş silahı değildi. Çomak artık çobanların el ağacı gibi kullandıkları bir alete çevrilmişti. Onlar çomakla hem koyun otlatır, hem de özlerini ve sürülerini koruyorlardı. Köroğlu Ayvaz'ı getirmek için Teke-Türkman'a giderken orada bir çobanla karşılaşır. Kıyafetini çobanla değişir ve onun çomağını da alıp Kasap Alı'nın yanına gider: “Neyse, Köroğlu çobanın kıyafetini alıp giyindi, çomağını da eline alıp obaya taraf yola koyuldu” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 100.).

A. Küt silahlar

Her ne kadar çomak artık bir saldırı silahı olarak kullanılmasa da savunma silahı gibi kullanıldığını söylemek mümkündür. Çünkü çobanların çomak taşımaktaki başlıca amaçları koyunları yakalamak, onları ve kendilerini kurt ve benzeri yırtıcıların saldırılarından korumaktır. Kullanım alanını ve amacını değişmeden günümüze ulaşan tek silah çomaktır zaten.

Çomağın bir azcık tekmilleşmiş şekli topuzdur. Görüntü olarak çomaktan yalnız ucundaki tokmağına göre ayrılır. O da çomak gibi sağlam ağaçtan yapılır. Ucundaki tokmak ne kadar büyük olursa topuzun darbesi de o kadar güçlü olur. Topuza değnek de derler. “Köroğlu'nun Erzurum Seferi” kolunda Telli Hanım'ı getirmek için sefere hazırlanan Demircioğlu'nun silahlanması şu şekilde tasvir edilir: “Demircioğlu gitti, kılıç, kalkan, mızrak, gürz, topuz götürdü” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 67.).

Çomak ve topuzun bir nevi olan şeşper de en eski silahlardan biridir. Topuzdan farkı altı başlı olmasındadır. Bu da onun darbesinin gücünü artırır. Köroğlu yukarıdaki sahnede Demircioğlu'nun çok fazla silah götürdüğünü görüp ona der:

Yiğide lazımdır gürz, kalkan, şeşper,

Mızrak, bir boynuzlu kala nispettir. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 67.)

Köroğlu şeşper olan yerde topuz götürmeye gerek olmadığını anlatır. Bu da şeşperin topuza oranla daha tekmilleşmiş silah olduğunu gösterir.

Topuz bu gün de kullanılan ağır çekiçtir. Topuza Azerbaycan'ın çoğu bölgelerinde tumpuz denir.

En eski soğuk silahlardan biri de emuttur.¹¹ Emut bir nevi topuzu hatırlatır. Emutun topuzdan farkı onun ağaç veya taştan değil, çelikten yapılmasıdır. Ona göre de emut çok ağır darbe yaratır ve bu darbe öldürücü, dağıtıcı güce sahip olur. “Turna Teli” kolunda Köroğlu Aslan paşanın hazinesinin kapısını emutla kırar: “Köroğlu kılıç vura-vura yetiştirdi hazinenin kapısına. Gördü ihtiyar da buradadır. Kapıya bir emut vurdu. Kapı parça – tike olup yere döküldü” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 133.).

Yine aynı kolun sonunda Kiziroğlu Mustafa Bey, Köroğlu'nu emutla vurup attan yere salmıştı, Köroğlu da onun kendi emuduyla onu attan salıp nehre basmıştı: “Köroğlu dönüp geriye baktı ki, görsün Kiziroğlu uzaktadır ya yakında, bir de onu gördü ki, tepesine bir emut deydi. Köroğlu özünü atın üstünde tutamayıp başı üste yere geldi, yuvarlanıp nehre düştü. Kiziroğlu hemen elindeki emudu yere atıp kılıcını çekti ki, düşüp onun başını kessin. Köroğlu çabucak sudan çıkıp onun kendi emudunu götürdü. Kiziroğlu'nun tepesine öylesine bir emut vurdu ki, bu defa da Kiziroğlu yuvarlanıp çaya düştü” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 134.).

Her iki durumda da emudun darbesinin çok güçlü olduğu gözükür. Köroğlu hazinenin kapısına bir emud vurup onu paramparça eder, Kiziroğlu Mustafa Bey Köroğlu'nu, Köroğlu da Kiziroğlu Mustafa Bey'i emud darbesiyle vurup attan salar. İster Köroğlu'nun, isterse de Kiziroğlu Mustafa Bey'in atın üstünde tutunamayıp düşmeleri emut darbesinin ne kadar güçlü olduğunun göstergesidir.

Gürz de topuzun aynısı olup bir nevi ağır çekiçtir. Çok eski zamanlardan beri soğuk silah gibi güçlü darbe vurmak için kullanılmıştır. Onun darbesi de topuz gibi ağır ve öldürücü olurdu. Bezen kale ve kapıları dağıtmak için gürz kullanılırdı. Gürzün sapı tahminen 60 sm ile 1 m arasında değişirdi. “Dürat'ın Kaybolması” kolunda Köroğlu Kara Han'a diyor:

Benim diyip, büyük konuşma bele,

¹¹ Emud – topuzun bir çeşidi

Görmemişsin zarp-ı destini hala.

Kaldırır başına, kırar gürz ile

Belini, kesin bil, gelse, Kara Han! (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s.244.)

Topuz, gürz, emud, şeşper bir-birine çok benzeyen silah türleridir.

B. Delici silahlar

Yukarıda ismi geçen eski silahlardan biri de mızraktır. Mızrak sivri demir ucuğu olan delici, soğuk silah türüdür. “Mızrağı çuvalda gizletmek olmaz” atasözü mızrağın Azerbaycan’da eskilerden beri kullanılan bir silah olduğunu gösterir.

Mızrakların uzunluğu 1,5 - 2 metre arasında değişirdi. Mızraklar için evveller taş veya kemikten, sonralar ise metalden uçluk, temren yapılmıştır.

Arkeolojik kazılar zamanı Azerbaycan’ın neredeyse bütün bölgelerinde bulunmuş olan çok sayıda mızrak kalıntıları Azerbaycan’da bu silahın çok eskilerden beri yaygın olarak kullanıldığını gösterir. Mızrak hem dövüş, hem de av amaçlı kullanılmış silahlardandır. Cirit atma spor dalının da kökünün mızrağa dayandığı muhtemeldir. Teknolojik gelişmeler nedeniyle artık kullanılmamaya başlayan bazı silahları unutmamak için onları spor dalı olarak yaşatmışlardır.

“Hasan Paşa’nın Çenlibel’e Gelmesi” kolunda Köroğlu Hasan Paşa’nın ordusu ile kavgada delilerinin çok iyi savaştığını görüp yüreği coşa gelir:

Yahşi er yahşi at biner,

Ortada gösterir hüner.

Atılarda mızrak, şeşper

Kaldırır kalkan başına. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. 324.)

Destanın hemen bütün kollarında mızrak kullanıldığı görülür. Bu da mızrağın o dönem yaygın silahlardan biri olduğunu gösterir.

Köroğlu Demircioğlu'nu Erzurum'a yolcu ederken ona şöyle der:

“Mızrağının ucunu salla,

Düşmene deme “ey valla” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 65.)

Delici silahların en mükemmeli oktur. Başlarda da belirttiğimiz gibi ok ve kılıç Türklerin büyük ustalıkla kullandıkları milli silahlarıdır.

Okların gövdesi ağaçtan yapılır, ucuna temren takılırdı. Bu temrenler ilk başlarda taş veya kemikten yapılırdı. Zaman ilerledikçe metal temrenler yapılmaya başladı. Metal temrenler okun hedefe daha iyi saplanmasını ve daha öldürücü olmasını sağlardı. Okun hedefe doğru düz uçuşu için onun gövdesinin arka hissesine lelek (kaz tüyü) takılırdı.

Kaynaklar oku en ustaca kullanan boylardan birinin Hunlar olduklarını bildirmektedir: “Hunlar tehlikeli durumlarda gerektiğinde atlarına biner ve oklarını götürürlerdi”. (ÖGEL, Bahattin (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. 7. cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. s. 7.) Bu sözleri bir Hun vezirinin söylediğini yazan Bahattin Ögel mızrak, ok ve yayın Göktürklerin de esas savaş silahı olduğunu söylemiştir: “Ellerinde uzun mızraklar, bayraklar ve yaylar tutuyorlardı” (ÖGEL, Bahattin (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. 7. cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. s. 55.).

Azerbaycan'da yapılmış arkeoloji kazılar zamanı devegözü taşından, çakmak taşından, kemik, tunç ve demirden hazırlanmış çok sayıda temren bulunmuştur. Bu da okun Azerbaycan'da çok eskilerden beri kullanıldığını gösterir. “Köroğlu'nun Kars Seferi” kolunda Köroğlu bir minareye çıkar. Sabah olur, Çenlibel'in başı karlı dağları görünür, Köroğlu'nun yüreği dayanmaz:

Etrafım tir, keman, oktu,

Deliler yanımda yoktu. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 279.)

Oku kemana koyup atarlar. Kemana yay da denir. “Oku atıp, yayını gizlemek” deyimini de okun hem eskiliğini ve halk arasındaki önemini vurgular.

Keman sözü sonralar edebiyatta bir teşbih gibi yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır. Köroğlu özü de bir şiirinde yaşlandığını anlatırken, kemandan teşbih gibi yararlanır:

Mertlik işletip bir zaman,

Namerde çektirdim aman.

Şimdi elif kaddi kaman,

Düşkün Köroğlu benim, ben. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 332.)

Oka bazı hallerde hadenk de denir. Hadenk fars sözüdür. Bu söze halk arasında değil, ama yazılı edebiyatta daha çok rast gelinir. Köroğlu Destanı'nda da hadenk sözü bir yerde okla beraber kullanılır:

Cömertlere yakınırım,

Hadenk oktan sakınırım. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 267.)

Buradaki “hadenk oktan” deyimini onların farklı silahlar olduğu fikri uyandırsa da değiller. Ok Türk sözüdür, hadenk ise Fars. Oklarla dövüşmek zor iş, çünkü oku kemana bir-bir koyup atarlar. Bu da zaman alır dolayısıyla tehlike oluşturur. Okun elden uzak olması ise işi daha da zorlaştırır. Bu yüzden Türkler bu işi kolaylaştırmak için okları bellerine bağlamayı düşünmüşler. Sadak adlanan bu ok kabı gönden hazırlanıp kemer gibi bele bağlanırdı ve onun üstünde okları takmak için yuvalar olurdu. Sadak bazen kırk, bazen ise seksen ok alırdı. “Köroğlu'nun Erzurum Seferi” kolunda Demircioğlu'nun sadağında 40 ok olduğunu anlıyoruz: “Sözünü bitirip, Demircioğlu elini attı ok kabına. Baktı ki, kırk okun kırkı da bitmiş” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 77.).

Köroğlu da başka bir şiirinde sadağın adını çeker ve onun seksen ok aldığını söyler:

Sıyıra kılıcı, çeke kalkanı,

Seksen oku sadağından boşala. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 444.)

Bu iki örnekten hem 40, hem de 80 okluk sadaklar olduğu anlaşılır. Muhtemelen bu sadaklar isteğe ve duruma göre kullanılmıştır.

Köroğlu'nun kendisi de çok mahir okçu olmuştur. Biz bunu Demircioğlu'nu sınarken yüzüğün halkasından kırk ok geçirdiği veya Ayvaz'ı getirirken turna katarının başçısını vurduğu sahnelerde görmekteyiz.

İlkel silahlar bin yıllar boyu tekmilleşmişler. Bir silahın esasında ondan daha iyileri yapılmıştır. İlk defa çomak ve onun tekmilleşmiş formları olan topuz, gürz, sonra delici silahlar, onun devamında ise kesici silahlar yapılmaya başlamışlardır.

İnsanlar bir dönem kullanmış oldukları silahları unutamamış, bu silahlar devreden çıktıkça spor dalı gibi onu yaşatmaya çalışmışlar. Okçuluk sporu da bunun örneklerinden biridir.

C. Kesici Silahlar

İlk kesici silah belki de bıçak olmuştur. Ama Köroğlu Destanı'nda bıçak silah olarak kullanılmaz. Bu destanda adları çekilen kesici silahlar kama, hançer ve kılıçtır.

Kama bir nevi iri bıçak veya küçük hançerdir. Köroğlu Destanı'nda kama silah gibi kullanıldığı anlaşılır. “Köroğlu ile Bolu Bey” kolunda İsabalı Köroğlu'nu kuyudan çıkardıktan sonra Köroğlu şöyle der:

Misri kılıç, lezgi kama,

Ben seni ter saklamışım. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 266.)

Uzun süre silah gibi kullanılan kama bu gün de silah olarak kullanılabilir. Ama artık eski etkisini kaybetmiş ve daha çok sadece bıçak olarak kullanılmaktadır.

Kesici soğuk silahların geniş yayılmış türlerinden biri de hançerdir. Ucu sivri, iki tarafı da keskin olan hançer kamadan bir az büyük olur.

“Köroğlu'nun Kars Seferi” kolunda Ayvaz Arap Reyhan'ı yıkar ve Köroğlu'dan işaret bekler: “Ayvaz'a ele bu söz yetti. Anında hançeri çekip başı leşten ayırdı, leşi de baştan” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 288.).

Delici silahlardan ok, kesici silahlardan ise kılıç diğeri ile kıyaslanamaz. Bunlar türlerinin en gelişmiş silahlarıdır. Ok uzun mesafeden birisini hedef ala bilir ama kılıç yüz yüze dövüşmek için kullanılan silahtır. Kılıçlar ya iki tarafı da keskin ve düz ya da bir tarafı keskin ama eğri olurlar. Kılıcın keskin tarafı onun ağızı adlanır. Bu yüzden de kılıçları tek ağızlı ve çift ağızlı diye ikiye ayırırlar.

Kılıçlar taban, kabza ve kından oluşur. İlk kılıçlar kemikten hazırlanmıştır. Kılıçlar evveller dökme yoluyla demir ve çelikten, sonralar ise dövme yoluyla ile saf çelikten yapılmıştır. Kılıçların kabzası isteğe bağlı olarak ağaçtan, kemikten, bakırdan, tunçtan, altından vb. yapılabilirdi.

Kılıçtan söz ederken şunu belirtmemiz gerekir: Köroğlu'nun sahip olduğu üç mitolojik özellikten biri onun kılıcıydı. Köroğlu'nun misri kılıcı ne demirden, ne de çelikten yapılmıştı. Bu kılıç, göklerden gelen yıldırım parçasından, yıldırım taşından yapılmıştı ve Misri kılıç adlanırdı. Alı Kişi yıldırım parçasından önce bir çuvaldız yaptırır ve onu cebinde saklar. Sonra taşın geriye kalanını götürüp bir kılıç ustasının yanına gider. Taşı ustaya verir ve kılıç hazır olduğunda usta kılıcın güzelliği karşısında nefesine hakim olamaz. Alı Kişi'yi kandırmak ister ve ona başka bir kılıç verir. Oysa Alı Kişi önceden tedbirini almıştı. Çuvaldızı kılıca dokundurur ve çuvaldız kılıcı delip geçer. Böylece usta Alı Kişi'yi kandıramayacağını anlar ve kılıcı verir. Alı Kişi kılıcı getirir Köroğlu'ya verir ve der: “Ne kadar ki, Misri kılıç senin belinde, sen de Kırat'ın belindesin, kendin de bu Çenlibel'desin, sana hiç kes galip gelemes” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 13.).

Köroğlu'nun oğlu Hasan ustaya kılıç siparişi verirken:

Canım usta, bana bir kılıç düzelt,

Ne uzun, ne kısa, bir karar ola,

Desteyi şirmayı,¹² kendi koşanov,

Vuranda yürekten haberdar ola. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 299.)

¹² Şirmai – fildişi kemiği

Koşanov ne demektir? Kılıcın her iki yüzünde de kanal açılır ve buna goşanov denir. Bu kanallar kılıcın kesiciliğini ve öldürücülüğünü artırır.

Teknolojik gelişmeler bir dönemin vazgeçilmez silahı olan kılıcı da spor dalı olarak yaşamaya mahkum etmiştir.

Kama, hançer ve kılıç gibi kesici silahları saklamak ve belde gezdirmek için bu silahlar kının içine konurdu. Kın gönden, ağaçtan veya metalden hazırlanırdı.

Azerbaycan’da yapılan kınlar içinde çok güzel ve zarif sanat eserleri var. Onların üzeri nebati ve hendesi nakışlarla, taşlarla, gümüş ve altınla, fildişi kemiğiyle, inci ve sedefle çok güzel bir şekilde süslenmiştir. Bıçak, kama, hançer ve kılıç gibi silahların kabzaları da güzel gözükmesi için fildişi kemiğinden yapılabilirdi.

Hani benim koç Köroğlu’m,

Gele gire bu meydana!

Çekende misri kılıcı

Kabzası kana boyana! (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s.127.)

veya

Yeddi boyunu bir kılıca

Merendi tek biçen gelsin! (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 129.)

Burada gördüğümüz Merendi (tırpan) silah değildir. Bir tarım alet olan tırpanla teşbih yapılmıştır. Burada insan kafasını ot gibi biçenler benimle gelsinler, söylenmek istenmiştir.

D. Odlu Silahlar

“Köroğlu’nun Kocalığı” kolunda Köroğlu elinde tüfek olan bir adamla karşılaşır. Ancak tüfeği ilk defe gördüğü için onun ne olduğunu anlayamaz, ne çomağa benziyordu, ne de amuda.

Köroğlu Destanında karşılaştığımız son silah tüfektir. Bu da artık soğuk silah değil, odlu silahtır. Köroğlu tüfeği bir adamın elinde görür. Ne olduğunu sorar, adam anlatır. Ama Köroğlu ikna olmaz, nasıl yani şimdi sen bununla beni öldüre bilir misin diye sorar? Adam öldürürüm der. Köroğlu o zaman adamın onu vurmasını ister. Köroğlu çok ısrar eder. Adam sonunda kendi öküzlerinden birini vurup öldürür. Köroğlu mirsi kılıcı çıkarıp bir kenara arat ve der:

Ahır ecel geldi yetti, hay-haray!

Çektiğim kavgalar bitti, hay-haray!

Tüfek çıktı, mertlik gitti, hay-haray!

Ben mi kocamışım, ya zamane mi? (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 329.)

Destandan tüfeğin dipçik (destanda dipçek diye geçer) ve namlusunun olduğu anlaşılır: “Padişahın adamları öylesine şaşırılmışlardı ki, bilmediler tüfeğin namlusunu ona taraf tutsunlar, ya dipçliğini” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 335.).

Köroğlu’nu saran merakın asıl nedeni bunun, tanıdığı silahlardan hiç birisine benzetememesi idi: “Bir az gitmiştiler, baktılar bir adam yolun kenarında bir çift öküz otarır. Ama bu kişinin omzunda yarı ağaç, yarı demir acayip bir şey var. Köroğlu ne geder dikkat ettiyse de bir şey anlayamadı. Bu ne idi ise, onun tanıdığı şeylere benzemiyordu. Çomak desen çomak değildi, amut desen amut değildi” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 327.).

E. Zırhlar

Bu kadar silah yapılmışsa muhakkak bu silahlardan korunmak için zırhlar da yapılmalıydı. Kalkanın yapılması bu silahlardan korunmak amaçlıdır. Kalkan, dövüş zamanı bu silahların darbelerinden korunmak için kullanılan zırhtır.

Köroğlu Demircioğlu’nu sorgu sual ederken ona sorar:

Muhannet kendin övende,

Menekşe boynun eğinde,

Şeşper kalkana değinde

Eylerden aştığın var mı? (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 65.)

Veya:

Koç Köroğlu gelir cuşa

Çelik kalkan tutar başa. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 79.)

Kalkan, her iki örnekte de mızrak ve şeşper gibi silahlardan korunmak için kullanılır. Köroğlu Destanı'nda kılıç ve kalkan yiğidin ayrılmaz parçaları idi. Bolu Bey hileyle Köroğlu'nu yakalar ama tanıyamaz. Sen Köroğlu musun, diye sorar. Cevabında Köroğlu şöyle der:

Köroğlu değilim, yırtma yakanı,

Ciğerimi aşk oduna yakanı.

Yiğidin olmaz mı kılıç-kalkanı?

İnan Bolu, ben Köroğlu değilim. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 250.)

Ama Köroğlu çok ustaca kelime oyunu oynayarak aslında yalan da konuşmaz ve şu şekilde devam eder:

Öz adım Ruşen'dir, atam Alı'dır,

İnan Bolu, ben Köroğlu değilim. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 250.)

Köroğlu'nun bağımsız şiirlerinden birinde kalkan kaleye benzetilir. Onun fikrinde elinde kalkanı olan yiğidin, başı üzerinde bir kalesi vardır:

Canından ret eyle yüz bin yarağı,

Kalkan götürende kale nispettir. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 451)

Miğfer ise kafaya darbe almamak için kullanılan zırhtır. Miğfer metal şapkadır. Kalkan bedeni, kolçak kolu, miğfer ise sadece kafayı korur. Destanda miğfer ismi geçmez. Ama Köroğlu'nun bağımsız şiirlerinden birinde onun adı çekilir:

Aslı demir olan eysen bükülür,

Debilge¹³ oyulur, giyim sökülür. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 437)

Silahların darbesinden korunmak için kullanılan zırhlardan biri de kolçaktır. Kolçak da demir ve ya çelikten hazırlanır ve düşman darbesinden korunmak için esasen kılıç tutan kola takılırdı. Çünkü diğer kolda kalkan olurdu. Köroğlu çelik kolçak kullandığını bele tasvir etmiştir:

Gönlümü namertler yıksa,

Çelik kolçak kolum sıkısa. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 91.)

H. Elizade derlemesinde karşımıza elmas kolçak çıkar:

Elmas kolçakları bağladım kola,

Çelik giyip Çenlibel'den gelirim. (ELİZADE, Hümbet (1941). *Köroğlu*. Bakü: Azərneşr. s. 122).

Köroğlu şiirlerinden birinde delilerini demir donlu diye tanımlar. Bir başka şiirinde ise Ayvaz için çelik giyimli ifadelerini kullanır. Bu da onların demir ve çelik zırhlar giydiklerini düşünmeye esas verir:

Beylerimize demir donlu diyorlar.

¹³ miğfer

Daim içimizde erlik işlenir. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 399.)

veya

Üzerinde çelik giyim

Bu gelen Ayvaz, bu gelen. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 115.)

Azerbaycan’da yapılan silahlar ve çeşitli aletler hem de sanat eserleri gibi kıymetlidir. Çünkü onlar sadece silah ve alet değil, aynı zamanda tarihimizden, geleneklerimizden haber veren birer sanat eserleridirler. Onların en güzel örneklerinden olan bir kalkan hazırda Moskova’daki silah palatasında korunmaktadır. Bu kalkan 16. yüzyılda Tebriz şehrinde yapılmıştır. Kalkanın üstü milli nakışlarla insanı hayrete düşürecek kadar büyük ustalıkla süslenmiştir. Çoğu uzmanlar bu kalkanı bu gün dünyada var olan en güzel kalkan olarak nitelendirirler.

Çok eski silahlardan biri de kement olmuştur. Kement daha fazla avcılıkta, av zamanı hayvanları yakalamak için kullanılmış. Köroğlu Destanı’nda da kemendin at tutmak için kullanıldığını görüyoruz. Köroğlu’nun oğlu Hasan babası Arap Paşa’nın yilkısından hiç kimsenin yaklaşmadığı tayı kement atıp yakalar. Kementten yüksek yerlere, kale ve burçlara çıkmak için de istifade olunmuştur. “Köroğlu’nun İhtiyarlığı” kolunda Köroğlu ve Nigar Hanım geze-geze gidip bir imaretin önüne çıkarlar: “Sokakla yürüyorlardı, bir de Köroğlu’nun kulağına ses geldi. Şöyle dönüp baktığında gördü ki, bir yüksek imaretti, üç adam kement atmışlar, çıkıyorlar bu imaretin üstüne” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 330.).

Kement bu gün de ister hayvan tutmak, isterse de yüksek yerlere çıkmak için kullanılır. Kement atmak ayrı bir beceri gerektirir. Tıpkı okçular, mızrakçılar gibi ordularda usta kementçiler bulundurulmuştur. Savaş zamanı dövüşçüleri tutmak için de kemendin ayrı bir yeri vardı. Çünkü karşı karşıya gelmeye gerek kalmazdı. “Mercan Hanım’ın Çenlibel’e Gelmesi” kolunda Mahmut Paşa’ ile Ayvaz güreş tutarlar. Ayvaz Paşa’yı başı üstüne kaldırıp yere vurmaya çalışırken Mahmut Paşa’nın adamları Ayvazı kementle yakalarlar. “Ayvaz ya medet diyip onu yukarı kaldırınca Paşa ne yaptıysa adamları her

taftan döküldüler. Ayvaz el kol açincaya kadar kement atıp ellerini bağladılar” (TEHMASİP, M. Hüseyin (1982). *Köroğlu Destanı*. Bakü: Gençlik Neşriyatı. s. 273).

Kemendi eski Türkler keçi kılından örülmüş sicim ve ya çatıdan yaparlardı. Kemendin bir ucunda ilmiklenir, diğer ucu o ilmikten geçerek halka oluşturulur ve halka hedefe atılır. Kement hedefin başına atılırdı. Sonralar ise kemendi normal ipten yapmaya başladılar.

Köroğlu Destanı orta çağ dönemindeki bütün silah çeşitlerinin tasviri bakımından da çok zengin bir destandır. Bu destanın daha geniş biçimde araştırılmasıyla o dönemin silahları, ordu kuruculuğu ve dövüş taktikleri hakkında daha fazla bilgiye ulaşıla bilir.

1.1.7. Yemekler ve İçkiler

Yemekler ve içkiler insan hayatının zorunlu gereksinimlerinden biri olduğu için yaşamın başlangıcından günümüze kadar gelmiştir. Yemekler ve içkiler her bir halkın milli medeniyetinin formalaşması yollarını, onun kendine has özelliklerini, diğer halklarla yakınlıkları ve ilişkileri hakkında bizlere değerli bilgiler verirler.

Mesela, yemeklerin terkibine bakarak o halkın, tarım ve hayvancılığın hangi alanları ile daha fazla uğraştıklarını ve hangi alanda daha fazla geliştiklerini tahmin edebiliriz. Azerbaycan halkı orta çağlarda daha fazla tarım ve hayvancılıkla uğraştıkları için yemekler de esasen bitki ve et-süt kaynaklı idiler. Bu yemekleri de günlük yemekler ve tören yemekleri olarak ikiye bölebiliriz.

Yemekleri ve içkileri araştırırken başvurabileceğimiz esas kaynaklar yine halkın kendi yarattığı, onun kendisini yansıtan folklor ürünleridir. Masallar, hikayeler ve diğer destanlarımızla birlikte Köroğlu Destanı da bu konudaki başlıca kaynaklardandır.

Destanda en esas ve gündelik gıda olan ekmek çeşitlerinin adları geçer. Hem Köroğlu Destanı'nda hem de diğer destanlarımızda ekmek ve tuzla sık karşılaşırız. Tuz ve ekmek sadece gıda değil, aynı zamanda helalliğin, bereketin ve sadakatin sembolüdür. Ekmeğe, tuza yemin edilir, ekmeğin, sofranın helalliği alınır. “Köroğlu'nun Erzurum Seferi” kolunda bu konuda çok güzel örnekler var. Erzurum'dan izinsiz olarak Çenlibel'e gelen Aşık Cünun geri dönmek isterken Köroğlu ona gel sen gitme, kal ve bizim aşığımız ol der. Aşık Cünun ise cevabında Köroğlu'ya şöyle der: “Köroğlu ben senin hakkında çok sözler duymuştum. Sana kötü diyen de vardı, iyi diyen de. Ama ben gördüklerimi gördüm. Burada senin yanında kalmak oraya gitmekten çok iyidir. Ama bu defasında kalamam. Ben aşığım, aşık gerek haram yemesin, yediği ekmeği unutmasın. Ben o adamın ekmeğini yemişimdir, senin yanına dönecek olsam bile gerek gidip ondan helallik alam” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 55.).

Destanda Konukseverliğe de özel yer verilir. “Köroğlu'nun İstanbul Seferi” kolunda Köroğlu Nigar Hanım'ın peşinden İstanbul'a gelir ve şerhin girişindeki ilk kapılardan birine yönelir. Kapıyı bir yaşlı bir karı nine açar. “Köroğlu kadına sorar:

-Ay ana garibim, beni bir geceliğine misafir eder misin?

Kadın dedi:

-Tabii ederim. Konuk konmayan eve ölüm konsun. İn gel” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 31.).

Bu gelenek de uzun süre Türk milletinin için karakteristik özelliklerinden biri olmuştur. Büyük şehirlerde bu gelenek kaybolmaya doğru gitse de köylerde ve kasabalarda hala devam eder.

Yemeyi ekmeksiz, ekmeği de yemeksiz düşünmek mümkün değil. Köroğlu Destanı’nda da ekmek sofraların vazgeçilmezidir. Destanda hem ekmek, hem lavaş hem de yufka sözleri kullanılır. “Hamza’nın Kırat’ı Kaçırması” kolunda Keçel Hemze Köroğlu hakkında diyor: “Çok mert birisi olduğunu söylüyorlar. Ekmeği esirgeyen adam değil”. Köroğlu ise Hamza’ya diyor: “Erkek adam bir karın ekmek için ayağa düşmez” (*Azerbaycan Destanları*, (2005), 4.cilt, Bakü: Lider Neşriyatı. s. 145.).

Aşık Cünun Köroğlu’nu Telli Hanıma tarif ederken:

Her içkide yetmiş kuzu kesilir,

Verir aş, ağ lavaşı Köroğlu! (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 58.)

Bu şiir V. Hulufu neşrinde şu şekilde geçer:

Her içkide beş yüz öveç kesilir,

Dağıtır aş, lavaşı Köroğlu. (HULUFLU, Veli (1929). *Köroğlu*. Bakü: Azerneşr. s. 33.)

Lavaşın adına destanın başka kollarında da rastlıyoruz. Lavaş hem mayalı, hem de mayasız hamurdan sac ve ya tandırda yapılan ekmek çeşididir. Azerbaycan’da çok geniş yayılmıştır. Lavaşın o dönemde de sevilen bir ekmek çeşidi olduğunu görmekteyiz.

Köroğlu Destanı’nda karşımıza çıkan bir başka ekmek türü de caddır. Cad arpa, darı ve mısır unundan pişirilen kalın ekmektir. Cad sözü Köroğlu Destanı’nın Veli Hulufu neşrinde görülür. Keçel Hamza’nın Çenlibel’e yollandığı sahnenin tasvirinde şöyle

denmektedir: “Keçel Hamza koltuğuna evden bir kaç cad vurup Çenlibel’e taraf yola koyuldu” (HULUFLU, Veli (1929). *Köroğlu*. Bakü: Azərneşr. s. 36).

M. H. Tehmasip neşrinde ise bu sahne şu şekilde tasvir edilir: “Keçel Hamza çarlığını giydi, patavasını bağladı, torbasına bir iki ekmek koyup beline bağladı, düştü yolun ağına” (TEHMASİP, M. Hüseyin (1982). *Köroğlu Destanı*. Bakü: Gençlik Neşriyatı, s. 117).

Ekmek aslında genel addır. Cad ve lavaş ise ekmeğin türleridirler. Cad, bu gün Azerbaycan’da daha fazla mısır unundan yapılan ekmeğe denir. Lavaş ise kalınlığı yufkadan kalın, caddan ince olan bir ekmek çeşididir. Ekmek sözü bu türlerin hepsi için kullanıla bilir. Veli Hulufu neşrindeki cad ise, Keçel Hamza’nın götürdüğü ekmeğin tam olarak nasıl bir ekmek çeşidi olduğunu bildirir.

Çenlibel’de ekmek türlerinin tandırda pişirildiği tahmin edile bilir. Çünkü Çenlibel diye bilinen bölgedeki kazılarda çok sayıda tandırlar bulunmaktadır.

Ekmeğin arpa, buğday ve darıdan pişirildiği görülür. “Hamza’nın Kırat’ı Kaçırması” kolunda Köroğlu diyor:

Öğüt arpa, buğday, darı,

Al şahadın¹⁴ sen Köroğlu. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 153.)

Bu şiir V. Hulufu neşrinde şu şekildedir:

Öğüt arpa, buğday, darı

Şahadını al Köroğlu. (HULUFLU, Veli (1929). *Köroğlu*. Bakü: Azərneşr. s. 76)

Yeri gelmişken değirmenci şahadı para veya tahıl şeklinde ala bilirdi ve bu gelenek hala bu şekilde devam eder.

Köroğlu Kırat’ı Hamza’ya kaptırdıktan sonra o geceyi değirmende geçirir ve çok acıdır. Başlar müşteri beklemeye. Bu sırada bir adam öğütmeye buğday getirir. Adamın iki çuval arpasını Dürat’a verir, iki çuval buğdayı ise öğütüp değirmenin unluğunda hamur

¹⁴ Şahad Azerbaycan Türkçesinde yevmiye anlamında bazı bölgelerde hala kullanılmaktadır.

yapar. Ocak yakar, ekmek pişirir. Ekmek yapmak için buğday ve darı unu kullanıldığı görülür. Öküzün birini de kesip kebab çeker: “Dürat arpasını yiyinceye kadar, buğdayı öğüttü, unluğa bir az su bırakıp hamur yaptı, ocak yaktı, ekmek pişirdi. Öküzün de birini kesti, kebab çekti. Doyduktan sonra dönüp adama baktı” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 154.).

Hamur yapma, ekmek pişirme ve kebab çekme... Hem de bir öküzü kebab çekerek yemek inandırıcı olmasa da Koroğlu'nun gücü ile ilgili ipucu olarak da görülebilir. Bu konuda daha çok örneklerle karşılaşacağız.

Koroğlu Destanı'nda darının, buğdayın, arpanın adının çekilmesi aynı zamanda o dönemin tarım kültürünü öğrenmek bakımından ilgi çekicidir.

Destanda sık karşılaştığımız yemeklerden biri de aşır.¹⁵ Azerbaycan'da çok geniş yayılmış, pirinçten hazırlanan bir yemektir. Aşın kazmağı (pirinç haşlandıktan sonra yumurta kırılır ve bir az haşlanmış pirinç eklenerek aşın pişeceği kazanın dibinde 1-2 sm kalınlığında bir tabaka) ve karası (yağda kızarmış bol soğanlı et, üzüm kurusu ve özel baharatlar vb eklenebilir) sofraya ya ayrıca, ya da aşın üstüne konarak getirilir. Bu gelenek bu gün de aynen devam eder. Azerbaycan çoğu bölgelerinde aş kazmaklı ve karalı yapılır. Aş sofraya getirilirken kazmağı ya aşın üstünde ya da ayrı bir kaptan getirilir. Kara ise aşın üzerine konmaz, mutlaka ayrı bir kaba konur.

Bu gün de Azerbaycan yemeklerinin şahı sayılan aş Koroğlu Destanı'nda da adı en fazla çekilen yemektir. Aşık Cünun Telli Hanım'a Koroğlu'nu tanıtırken şöyle der:

Her içkide yetmiş kuzu kesiler,

Verir aş, ak lavaşı Koroğlu! (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 58.)

Destanda aşın sadece ismi geçmez. Onun tıpkı bu günkü gibi pirinçten, yağdan hazırlandığını, hatta altına kazmak yapıldığını görüyoruz. Koroğlu Kırat'ı getirmek için Tokat'a giderken bir ninenin evinde misafir kalır. O karı nineye para verip on kişilik yemek hazırlamasını söyler: “Koroğlu içeri girip oturdu. Karı da tez ayağa kalkıp pazara

¹⁵ Aş - Azerbaycan yöresine has pilav türüdür.

gitti. Yağdan, pirinçten, etten alıp, on kişilik yemek hazırladı” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 160.).

Karı aş pişirmişti: “Neyse, karı ortalığa yeke bir mis mecmeyi (büyük sini) koyup pilavı çekti.” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 161.) Yemek sofraya geldi, ama onun nasıl yapıldığını bilmiyoruz. Bu konuda karı ninenin yapmış olduğu pazarlık bize ipucu veriyor. Çünkü karı nine pazardan eve et ve yağ da almıştı. Bu ise aşın tereyağıyla ve etle yani karayla yapıldığını gösterir.

Yine aynı kolda ayrılırken Köroğlu’nun karı nineye söylediği şiirde başka bir yemek adı karşımıza çıkar:

Çeşdeliğe¹⁶ birce tavuk

Akşama gayğanası var. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 164.)

Gayğanak yumurta ile yapılan omlet, menemen türü bir yemek. Kaynar yağa yumurta kırılarak yapılır.

Yine aynı kolda Köroğlu Hasan Paşa’nın meclisine gelir. Hasan Paşa’nın emriyle aşçı Köroğlu’nu yemek için mutfağa götürür. Köroğlu: “Elini atıp kazanlardan birini çekti önüne. Bir pençe, iki pençe, üçüncü pençede aşçı baktı ki, çıktı kazmağa” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 166.).

Burada pirinç, et, yağ, kazmak sözleri Köroğlu’nun yediyi aşla bu günkü aş arasında fark olmadığını gösterir. Köroğlu döneminde kaşık vardı. Ama burada bir geleneğin de hala değişmediğini görüyoruz. Köroğlu pilavı elle yemişti. Azerbaycan’da pilav bu gün de elle yenir.

Destanda et yemeklerinin şahı sayılan kebab da sık karşımıza çıkar. Çeşitli hayvan ve kuşların (koyun, ceylan, turna, keklik) etinden hazırlanan kebablar görülür. Milli yemeklerimizden olan kebabın tarihi çok eskilere dayanır. Muhtemelen avcılıkla beraber başlayan bu yemek bazı komşu halklarda da “şaşlık” diye ünlenmiştir. Bu da muhtemelen eski Türklerin kullandığı “şişlik” sözündendir. Çenlibel’de kebabın ve

¹⁶ Öğlene yakın zaman, burada öğle yemeği anlamındadır.

kebabçılığın saygın yemek ve meslek olduğunu da Keçel Hamza'nın şu cümlesinden anlıyoruz: “Can Köroğlu, bu kafayla sen beni ne kebabçı, ne de şarapçı yapmayacağını biliyorum. Bir at ver bakayım, baba mesleğim budur” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 145.).

Buradan, Köroğlu'nun ayrıca kebabçıların ve şarapçıların olduğu, bu işleri sıradan, tanımadığı, bilmediği insanlara yaptırmadığı anlaşılır.

“Turna Teli” kolunda Ayvaz, Demircioğlu ve Belli Ahmet Bağdat bağlarında turna avlayıp etinden kebab çıkarırlar: “Ola turna etinin kebabı, hurma ağacının serini... yiyip, içip her biri bir tarafta uykuya daldılar” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 117.).

H. Elizade neşrinde ise delilerin içki kullandıkları yazar:

“Turnalardan öldürdüler, tellerini bir yere topladılar. Etlerini kebab çektiler, kebaptan yediler, şaraptan içtiler, mest olup yattılar” (ELİZADE, Hümbet (1941). *Köroğlu Destanı*. Bakü: Azərneşr. s. 101).

Burada da hem turna kebabının lezzetinden, hem de bu kebabı hurma ağacının serinliğinde yemenin ayrı bir tadı, zevki olduğundan söz edilir. Bu gün de olanaklar dahilinde insanlar kebab yemek için ünlü çeşmeleri olan serin ormanlara giderler.

“Köroğlu'nun Beyazıt Seferi” kolunda Ahmet tacirbaşı, önceden hazırlanmış plan üzere Köroğlu'dan ceylan kebabı ister: “Köroğlu, eğer bizi güzelce ağırlamak istiyorsan Beyazıt yazısında iyi ceylanlar olur. Gönder onlardan vurup getirsinler, bize ceylan kebabı ver” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 210.).

Tabii Köroğlu bu isteğin arkasındaki hileden habersiz, bunu çok sıradan bir istek olarak karşılar. Hemen Ayvaz, Halaypozan ve Tokmakvuran atlanıp, ceylan avı için Beyazıt'a yollanırlar. Onlar akşamüzeri, hava kararırken Beyazıt'a varırlar: “Düşüp atları yançidar¹⁷ edip ota bıraktılar, kendileri şöyle bir azcık çimenlikte başlarının altını dik edip yattılar ki, sabah erkenden kalkıp ova başlasınlar” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 211.).

¹⁷ Yançidar etmek – atın yularını ön ayaklarından birine bağlamak. Böylece at hem otlar, hem de uzaklaşamaz.

Bütün bu sahnelerden avcılığın Köroğlu'nun ve delilerin çok büyük ilgiyle uğraştıkları bir eğlence imiş ve onlar av etine her zaman daha fazla üstünlük verirlermiş.

Destanda adına rastladığımız milli yemeklerimizden biri de doğramadır. Doğrama, yoğurta veya pişmiş süte ekmek doğramakla hazırlanır. Doğrama, adını da hazırlanış biçiminden almıştır.

“Ayvaz'ın Çenlibel'e Getirilmesi” kolunda Köroğlu Teke-Türkman'da bir çobana konuk olur. Köroğlu aç olduğunu söyler, çoban ona bir buçuk batman süt tutan bir çanağıyla dolu süt sağar: “Köroğlu guru ekmekleri doğrayıp sütün içine döktü. Ağzına kadar dolu bir çanak süt doğraması yapıp, eline de bir kaşık alıp başladı yemeye” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 99.).

Bu yemek de bu gün Azerbaycan'ın özellikle dağlık bölgelerinde yaygın yemeklerden biridir. Bu yemek isminden anlaşılacağı üzere yoğurtun veya sütün içine ekmek doğrayarak ve karıştırarak hazırlanır. Yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi daha fazla kurumuz ekmeklerle yapılır bu yemek.

Doğrama da kebab kadar eski tarihi olan yemeklerdendir. Uzun süre tarım ve hayvancılıkla uğraşan toplumlar için en ucuz ve en kolay hazırlana bilecek bir yemek çeşidi olarak eskilerden beri yaygın olsa gerek.

Köroğlu Destanı'nda kavurma adına rastlamıyoruz. Oysa kavurma çok eskilerden beri Türklerin kullandığı bir yemektir. Ayrıca kavurulmuş eti uzun süre tutmak mümkündür. Bu yüzden de muhtemelen Çenlibel'de kavurma kullanılmıştır. Ama bu konuda destanda bir işaret yoktur.

Köroğlu Destanı'nda görülen, o dönemde en fazla koyun, özellikle koç ve kuzu etinin esas gıdalardan biri olduğudur. “Köroğlu'nun Erzurum Seferi” kolunda Köroğlu Demircioğlu'nu yaralı görüp ağlayan Nigar'a diyor:

Köroğlu hiç eğmez boyun,

Tutacam Telliyle toyun.

Kesecem tuncu, koç, koyun,

Demircioğlu sağalacak. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 87.)

Yine aynı kolda Aşık Cünun Telli Hanım'a Köroğlu'yu tanıtırken der: "Her içkide yetmiş kuzu kesilir" (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 58.).

Çenlibel'de av etine büyük üstünlük verildiğini, hatta konuklar için özel avlar av törenlerinin düzenlendiğini görüyoruz. "Turna Teli" kolunda Ayvaz, Demirçioğlu ve Belli Ahmet turna avuna, "Köroğlu'nun Beyazıt Seferi" kolunda Ayvaz, Halaypozan ve Tokmakvuran ceylan avuna giderler.

Köroğlu Destanı'nda av avlamak için kullanılan başlıca silah oktur. Yer-yer kement ve cele ismi geçse de av törenlerinin başlıca silahının ok ve yay olduğu görülür. Destandaki bir şiirden yola çıkarak kuşları avlamak için cele kurulduğunu söyleye biliriz. Köroğlu "Turna Teli" kolunda diyor:

Delilerim, saf-saf durun!

Su yüzünde cele gurun!

Bu abdalın boynun vurun!

Dönsün meydan kana şimdi! (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 132.)

Orta çağ Azerbaycan yemeklerinin büyük çoğunluğunu et ve süt ürünlerinden yapılan yemekler oluşturur. Süt ve süt ürünleri (yoğurt, kaymak, peynir, yağ vb.) sofraların başlıca yemekleridirler. Çenlibel'de de et ve et ürünleri ile beraber süt ve süt ürünleri de yaygın olarak kullanılmıştır.

Köroğlu Destanı'nda tereyağı ve baharatlardan da söz edilir. Aş her zaman tereyağı ile yapılır. Bu da Türklerin çok eskilerden tereyağı kullandıklarını gösterir. "Köroğlu'nun İstanbul Seferi" kolunda Belli Ahmet sebzevat dükkanında saklanır: "Etrafa göz gezdirip yanında bir sebzevat dükkanı olduğunu gördü" (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 25.). Bu da destanda sebze yemeklerinin adı geçmese

bile o dönemde sebze yemeklerin yapıldığını gösterir. Sebze yemeklerinin yapılmadığı bir ortamda sebzevat dükkanı da bulunmazdı.

Yemeklerden söz ederken içkilerden söz etmemek mümkün değil. Azerbaycan halkının sofrasında çok eskilerden beri çeşitli yemeklerle beraber, değişik içkiler de kullanılmıştır. İçkilerden söz ederken doğal olarak ilk akla gelen sudur. Su zorunlu ihtiyaçtır ve insanlıkla beraber kullanılmaya başlamıştır. Süt de ilk içkilerden olsa gerek. Avcılık, tarım ve hayvancılık Türklerin ilk uğraşlarından olduğuna göre süt, Türkler arasında hem içecek, hem de yiyecek olarak kullanılmıştır. Destanda çeşmelere rastlıyoruz. Ama tüm Çenlibel'in tam olarak suyla nasıl temin olunduğu hakta detaylı bilgi yoktur. Köroğlu'nun oğlu Çenlibel'e gelirken Mihri Hanım'la çeşme başında karşılaşmışlardı. "...Köyün aşağı tarafı ile at sürüyordu. Bir de baktı ki, bir güzel Kürt kızı çeşmeden su dolduruyor" (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 301.). Yine "Alı Kişi" kolunda bir başka çeşme ismi geçer: "Köyün başındaki zümrüt çeşmeden tavlanın içine bir ark çekeceksin" (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 9.).

Köroğlu Destanı'nda, İslami dönemin destanlarında görmediğimiz mey ve şarap içilir.

Destanda gend, noğul gibi şekerleme çeşitlerine rastlıyoruz. Geçmişte bayramlarda, şenliklerde ve çeşitli törenlerde ziyafet sofralarında kullanıldığı gözükmektedir. Tarihten günümüze kadar gelmiş olan bu geleneğe göre özellikle hayırlı işlerde (toy, nişan vs.) çay sofrasında, nişan bohçasında, bayram sofralarında ve çeşitli tedbirlerde gend ve noğul kullanılır.

Nigar Hanım'ın bir şiirine esaslanarak Çenlibel'de balın da kullanıldığını söylemek mümkündür.

Arının kahrın çekmeyen

Balın kadrini ne bilir. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 157.).

Bu dizelerden yola çıkarak Çenlibel'de arının adını, balın tadını iyi bildiklerini söyleye biliriz.

Bazen bir şey doğrudan söylenmese bile mantıki sonuçlar da çıkara biliriz. Mesela Koroğlu Çenlibel'i tarif ettikten sonra Alı Kişi diyor: "Benim aradığım yer de burası. Ben burayı çok iyi tanıyorum. Gençliğimde çok at binip, çok ceylanlara, çok geyiklere ok atmışım" (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 15.). Burada doğrudan söylenmese de ceylan, geyik kebabından ve etinden söz edilmektedir. Çünkü Türk geleneklerinde av hayvanlarının tamamının ya derisi, ya da eti kullanılmıştır.

1.1.8. Destanda Kullanılan Aletler

Köroğlu Destanı'nda çok sayıda kap-kacak ve diğer eşyaların adı çekilir. Onların çoğu bu gün de Azerbaycan maişetinde kullanılmaktadır. Kazan, sini, mecmeyi, kaşık, hançer, bıçak bu gün de adı her kese belli olan maişet eşyalarıdır. Sini yuvarlak şekilli, sığ mis kaptır. Esasen kazanların ağzını örtmek için kullanılır. Sininin içi nakışlarla süslenir. Mecmeyi ise bakır veya başka metalden yapılmış olan yassı, yuvarlak kap, iri sinidir (*Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati* (2006). 3. cilt, Bakü: Şark-Garp Neşriyatı. s. 315). Ancak Köroğlu Destanı'nda bu gün her kes tarafından bilinmeyen kap ve alet adlarına da rastlıyoruz. Hurcun, çuval, tuluk, serniç bu gün az kullanılan ve arkaikleşmekte olan eşyalardandır. Sarniç esasen süt sağmak, yoğurt yapmak gibi işlerde kullanılan bakır kaptır. Orta çağlarda kil sernicler de yaygın şekilde kullanılmıştır.

Kama bıçağın bir çeşididir. Destanda hem kama, hem hançer, hem de bıçak sözlerinin kullanılması Çenlibel'de maişet eşyalarının zenginliğini gösterir. Bıçak sözü daha eskidir ve Türkler taş devrinde bıçak kullanmışlar.

Mahmut Kaşkarlı'da bu sözün yalnız "biçek", başka kaynaklarda ise "biçek" ve "bıçag" şeklinde yazılışına rast geliriz.

Merendi¹⁸ (tırpan) de kesici alettir, bu gün dilimizde kerenti şeklinde kullanılır. Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde bu alete deryaz da denir. Tırpan o zaman da buğday ve ot biçmek için kullanılırdı, bu gün de aynı amaçla kullanılan bir alettir.

Yedi boynu bir kılıca

Merendi tek biçen gelsin. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 129.)

Biz¹⁹ ise delici alet olup metalden yapılıdır. Bu alet bu gün de çok amaçlı kullanılan aletlerden biridir.

¹⁸ Tırpan

¹⁹ Çuvaldız

Çuvaldız, destanda bir az farklı amaçla kullanılmıştır. Köroğlu'nun babası Alı Kişi, yıldırım taşından kılıç yaptırmaya giderken usta onu kandıramasın diye önce aynı taştan kendine bir adet çuvaldız yaptırır. Sonra ise kılıcı delmek ister. Bu çuvaldız diğer kılıçları deler, sadece yıldırım taşından yapılmış olan kılıcı delemez.

Beşik bebeklerin uyuması için kullanılan özel yatak çeşididir. Esasen, sağlam ağaçtan hazırlanırdı. Beşik bu gün de öz adını ve kullanım amacını olduğu gibi korumuştur. Beşiğe Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde nenni, bazı bölgelerinde ise yüyrük denir.

Nasıl bakam ev eşiğe

Yaralı gönlüm üşüye,

Toz bürümüş boş beşiğe,

Şirin layla²⁰ çalan yoktur. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 89.).

Köroğlu Ayvaz'ı getirmek için Teke-Türkmen'e gelir. Acıkır ve bir çobana yaklaşır aç olduğunu söyler. “Çoban çanağı eline alıp birkaç koyunu sağar” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 99.).

Çanak çok eski bir Türk sözcüğüdür. Bu çanaklar kilden hazırlanırdı. Köroğlu döneminde çanak içi oyulmuş tahtadan da hazırlana bilirdi. Çanak ölçü birimi olarak da kullanılmıştır. Bu da o dönemde çanakların tutumlarının aynı olduğunu gösterir. Azerbaycan'ın Kuzey doğu bölgesinde daha geniş yayılmıştır.

Şiş de çok eski aletlerden biridir. Eski Türkler ilk şişleri ağaçtan yaparlardı. Şiş, hem kebab pişirmek, hem de başka yemekleri tutmak için bir nevi çatal gibi kullanılmıştır. Metal şişler yapılamaya başlandıktan sonra onların silah gibi de kullanıldıkları “gözüne şiş batsın”, “seni şişe takarım” gibi ifadelerden gözükmektedir.

Tiyan içinde kır eritilen, demirden veya başka metalden yapılmış çok iri ve derin kazandır. Tiyandan Köroğlu Destanı'nda da kır kazanı gibi istifade olunmuştur. Bu gün de içinde kır eritilen kazanlara Azerbaycan'da “kır tiyanı” denir.

²⁰ Azerbaycan Türkçesinde ninni

“Ocağı yakıp kır-sakızı döktü tiyanın içine” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 120.). ifadesinden de görüldüğü gibi burada da tiyan sadece kır eritmek için kullanılan kazan anlamında kullanılmıştır.

Çenlibel’de çekiç, zincir, ip, kilit, kese, kayış gibi aletler de kullanılmıştır.

,

1.1.9. Ulaşım Araçları

Beşer tarihinin en önemli bulgularından biri olan ulaşım araçları, bir arazinin tabii, coğrafi konumuna, halkın ekonomik gereksinimlerine, onun sosyal-iktisadi ve medeni gelişim düzeyine bağlı olarak oluşur. Hem üretimin, hem de maddi medeniyetin önemli alanlarından biri olan ulaşım araçları üretim aletlerinin, emek ürünlerinin, bir yerden başka bir yere taşınmasına, hatta insanların kendilerinin yer değişmelerini ve göç etmelerini sağlamak amacıyla kullanılmıştır.

Etnograf H. Hevilov ulaşım araçlarından söz ederken onları 4 gruba ayırır. 1) insanın kendisi – yaya, 2) binek – yük, 3) tekerleksiz, 4) tekerlekli olmak üzere ayırır ve ilk ulaşım aracı olarak insanın kendisini gösterir. (HEVİLOV, Hevil (1991). *Azerbaycan Etnografyası*. Bakü: Elm Neşriyatı. s. 188)

Orta çağ ulaşım araçlarından en geniş yayılanı binek ve yük araçlarıdır. Başlıca olarak, yaşayış meskenleri arasında ilişkiler kurmak, seferlere çıkmak, yük taşımak, göçler zamanı yollarında sürüleri gütmek gibi amaçlarla kullanılırdı. Hatta gelin göçürmek ve dövüş meydanlarına girmek için de çeşitli binek veya yük araçlarından yararlanılırdı.

O dönemin en hızlı ulaşım aracı atlar olmuştur. At hem binme, hem de yük taşıma amacıyla kullanılmıştır. Dağlık bölgelerde at günümüzde de önemli ulaşım araçlarından biridir. Hem binmek, hem de yük taşıma amacıyla atlar beslerlerdi. Binek atlarından eğer, yük atlarına semer vurulurdu. Köroğlu Destanı'ndan elde ettiğimiz etnografik bilgiler esasında bu dönemde yük taşımak için öküzlerin de kullanıldıklarını görürüz.

Atlardan söz ederken ilk akla gelen Kırat'tır. Çünkü o da Köroğlu'na mitolojik yolla verilmiştir. Köroğlu'nun babası yılmayı otlatırken deryadan iki aygır çıkar ve yılmadaki kısraklardan ikisi ile çiftleştikten sonra deryaya geri dönerler. Kırat ve Dürat işte bu iki derya aygırının yavrularıdır. Babası, Köroğlu'dan bu tayları kırk gün karanlıkta tutmasını ister. Ama Köroğlu sonuncu gün sabredemez ve içeride neler olduğunu merak eder. Tavlanın üstünden ufak bir delik açar ve atlara bakar. İlk Kırat'ı görür, atın sırtında kanatları vardı. Sonra Dürat'a bakar ve tekrar Kırat'a baktığında kanatların eridiğini görür. Ama yine de atlar denenirken babası ona Kırat hakkında şöyle der:

“Oğul birinci at (Kırat S. Sadıglı) sınavdan çok iyi çıktı. İkinci at (Dürat S. Sadıglı) da fena değil, emeğimizi yitirmedi. Ama birinci atla kıyaslanamaz. Bu atın eşi beraberiyeryüzünde bulunmaz. Birinci atın ismini Kırat, ikinci atın ismini Dürat koydum. Her zaman tehlikeli seferlere, düşman üstüne, kaleler almaya giderken Kırat’ı bin. O seni çok belalardan, çok ölümlerden kurtaracak. Onun değerini iyi bil, onu canından aziz tut” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 12.).

Yine Çenlibel’i mesken edindikten sonra babası, vasiyetinde Köroğlu’na der: “misri kılıç senin, sen de Kırat’ın belinde olduğun sürece kimsenin seninle baş etmeye gücü yetmez”. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 17.)

Köroğlu Destanı’nda dört atın ayrı yeri var. Bunlardan ikisi Kırat ve Dürat, diğer ikisi de Arap at, ve Ağcakuzu adlı iki at. Bunların dışında Kiziroğlu Mustafa Bey’in Alapaça adlı atından söz edilir:

Bir atı var Alapaça

İmkan vermez Kırat kaçsın. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 136.)

Destanda çok iyi atlar olduğundan söz edilir. Ama bu adı geçen atlarla kıyaslanamazlar. Bu atlar da Kırat’la kıyaslanamaz. Kırat diğer atların üç veya beş günlük yollarını bir güne gider.

Yük taşıma amaçlı kullanılan hayvanlar arasında devenin önemli rolü vardı. Orta çağda iç ve dış ticarete taşımaların büyük kısmı deve kervanları aracılığıyla yapılırdı. Köroğlu Destanı’nda kervan ve develer esasen ticari anlamda yük taşıma amaçlı kullanılmışsa da bazen özel amaçlarla da kullanılmışlar. Mesela, Ayvaz’ın babası Kasap Alı oğlunu görmek için Çenlibel’e gelişi şu şekilde anlatılır: “Teke Türkmen yiğitlerinden büyük bir deste düzeldi, kırmızı tahtirevanlar süsledi, Zergelem’i (Ayvaz’ın annesi S. Sadıglı) alıp, Ayvazla gelinini görmek için yol başladı Çenlibel’e” (TEHMASİP, M. Hüseyin (1982). *Köroğlu Destanı*. Bakü: Gençlik Neşriyatı. s. 298.).

H. Elizade neşrinde katırın da kervanların içinde kullanıldıklarını görürüz. “Köroğlu tacir başı Ahmet’i de atın beline bağlattırıp tacirleri develi katırlı, al kumaşlı önüne kattı”. (ELİZADE, Hümbet (1941), *Köroğlu*, Bakü: Azerveşr. s. 131)

Yine H. Elizade neşrinde yüklü öküzden söz edilir. “Köroğlu’nun İhtiyarlığı” kolunda Köroğlu’nun tüfekle ilk karşılaştığı sahne şu şekilde tasvir edilir: “Günlerin birinde Kırat’ın belinde yol gidiyordu. Baktı bir adam, önünde yüklü bir öküz, omzunda da yarı ağaç yarı demir bir şey var.” (ELİZADE, Hümbet (1941). *Köroğlu*. Bakü: Azerneşr. s. 157)

Coğrafi koşullara, toplumların ekonomik düzeylerine ve uğraşlarına bağlı olarak tekerli ulaşım araçları da karşımıza çıkar. O dönemde yük taşımada esasen arabalar kullanılmıştır.

V. Hulufu neşrindeki “Tokat Seferi” kolunda Kırat kaçamasın diye yolun arabalarla kapatıldığını görürüz: “Kırat’ın yolunu kapatmak için mahalledeki arabaları dokkazlara²¹ çıkarıp yolun içinde çapraz dizmişlerdi”. (HULUFLU, Veli (1929). *Köroğlu Destanı*. Bakü: Azerneşr. s. 58).

Bu da at veya öküz arabalarının varlığını gösterir. Genel olarak destanda at, öküz, kal gibi hayvanlarla yükler taşındığı, veya çift sürüldüğü ifadeleri var. Ama araba sadece bu neşirde geçer.

“Köroğlu’nun Tokat Seferi” kolunda Köroğlu değirmende oturup beklerken öküzle değirmene arpa, buğday getirirler:

“Sabah olduğunda bir adamın iki yüklü öküzle geldiğini gördü” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 154.).

Yine aynı kolda yüklenmekten kemikleri çıkmış olan bir yük atını, bakmak için Hamza’ya havale ederler:

“Köroğlu Keçel Hamza’nın bu hamaratlığını görüp, onun adını Keloğlan koymuştu. Tavlada bir yük atı vardı. Çok yüklendiği için kemikleri çıkmıştı” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 145-146.).

Milletimizin yaşam tarzlarını, gelenek ve göreneklerini, uğraşlarını daha iyi öğrenmek için destanlarımızı, halk hikayelerimizi, hatta masallarımızı daha fazla ve daha dikkatli incelememiz gerekmektedir.

²¹ Dokkaz – ana yoldan ev kapılarına kadar olan dar yollara denir.

1.1.10. Sanat, Zanaat ve Meslekler

Azerbaycan'ın doğal kaynaklarla zenginliği, ham madde bolluğu ve bu ham maddeleri işleme istek ve gereksinimleri sanatın ve çeşitli mesleklerin gelişmesine neden olmuştur. Azerbaycan'da gön-deri mamulatlarından çeşitli ürünler; çarık, başmak, papak, kayış gibi alet edevatlar yapılırdı.

Azerbaycan'da sanat alanında kuyumculuğun ayrı bir yeri var. Kuyumcular, yüz yıllar boyu tedavülde olan paralar yapmışlardı. Miskal kuyumculukta geleneksel ölçü birimi olmuştur. Köroğlu Destanı'nda çok az ziynet eşyaları ile karşılaşırız. “Mercan Hanım'ın Çenlibel'e Gelmesi” ve “Köroğlu'nun Derbent Seferi” kollarında bilezik, yüzük ve gerdanlık görüyoruz. Bunun dışında altın veya gümüş destanda daha çok para olarak kullanılır.

Kürk, papak, başmak, çarık, patava gibi deri giyim çeşitleri o devirde deri işleme sanatının gelişmiş olduğunu gösterir.

Sanatkarlığın bir çeşidi de metal işleme sanatıdır. Genellikle demirci dükkanlarında ustadan başka bir veya birkaç çırak da bulunur. “Demircioğlu'nun Çenlibel'e Gelmesi” kolunda Köroğlu nalbant dükkanına gelir. Nalları bir-bir eline alıp, bakmak bahanesiyle ezip ustaya verir ve der:

“Canım, bunlar ki, ezik büzük demir parçalarıdır. Doğru düzgün nal getir”!

Kişi bir alttan yukarı müşteriye baktı, hiç bir söz demedi, yeniden Kırat'ın ayağını ölçüp dört tane güzel nal kesti” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 47.).

Demirciler zincir ve atlar üçün buhov da yapıyorlardı. Kılıç yapımı ile ilgili manzara şöyledir: “Kürdoğlu kılıç ustasının yanına gelir ve ondan iyi bir kılıç yapmasını istiyor. Usta ona yarı Horasan çeliği, yarı nalpara²² bir kılıç yapıp verir” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 300.).

²² Nalpara – çelik türü

Halk sanatkarlığının en önemli alanlarından biri de dokumacılıktır. Dokumacılık eski bir meslek gibi Azerbaycan'da çok eski zamanlardan beri var olmuştur. Söz konusu dönemde destanda çeşitli kumaşların, halı, palaz, kilim, cecim gibi ev levazimatlarının fazlalığı bu sanatın da hayli ileri düzeyde olduğunu gösterir. Destanda hurcun, çuval, kese kullanımı da eğiricilik ve dokumacılığın yaygınlığını gösterir. Destanın bir yerinde “kiriş” sözünün kullanılması da eğiricilik sanatının varlığından haber verir. Kiriş cehrenin topunu iği ile birleştiren sağlam iptir.

“Mahbup Hanım'ın Çenlibel'e Gelmesi” kolunda Belli Ahmet, Aşık Cünun'un sazını kırar. Yaptırmak için ustaya gelir: “Usta kurban olayım sazı düzelt, yolcuymum gitmem lazım” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 186.). Bu cümleden saz dükkanı ve saz ustası ile konuşulduğu anlaşılır.

Allaf dükkanı bir dükkan ve allafçı bir meslek olarak H. Elizade'nin derlemesinde karşımıza çıkar. Belli Ahmet Köroğlu'nu kurtarmak için Erzincan'a gelir ve atını yemlemek için bir allafçı dükkanına girer. (ELİZADE, Hümbet (1941). *Köroğlu*. Bakü: Azerneşr. s. 92)

Köroğlu'nun Kars Seferi kolunda Köroğlu'nu ağırlayacak olan genç pazara gelir bakkaldan pirinç, kasaptan da et alır. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 275.)

El işlerinden, mesleklerden, sanattan söz ederken birkaç cümle de destandaki dövüş sanatından söz edelim.

Köroğlu'nun delileri hiçbir zaman dövüşe düzensiz halde girmezlerdi. Ordu yüzer kişilik bölüklere ayrılırdı ve her yüz kişilik bölüğün bir başçısı vardı. Dövüş zamanı her başçı kendi destesinin başında hazır bulunurdu.

Hasan Paşa Çenlibel'e ordu getirdiğinde deliler alaylara bölünüp hazır durmuşlardı: “Ayvaz hay vurdu, iki bin deli bu tarafa ayrıldı. Demircioğlu hay vurdu, iki bin deli şu tarafa ayrıldı” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 319.). Buradan da görüldüğü gibi yüzer kişilik bölükler de birleşip alayları oluştururdu. Her alayın da kendi başçısı vardı. Bölük ve alaylardaki sayılara bakarak günümüz diliyle

konusacak olursak yüzer kişilik bölüklerin başında yüzbaşılar, biner kişilik alayların başında ise binbaşılar dururlardı.

“Turna Teli” kolunda da deliler destelere bölünmüşlerdi: “Serkerler o an her kes kendi destesini böldü” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 126.).

“Köroğlu’nun Kars Seferi” kolunda Kars’a delilerin başında Ayvaz gelmişti: “Emir etti, delilerden yedi yüz kişi ayrıldı. Her yüzü kişiyi verdi bir serkere. Yüz kişi de kendisi götürdü” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 282.).

1.1.11. ÖLÇÜ BİRİMLERİ

Destanda çok fazla ölçü birimleri kullanılmasa da artık kaybolmak üzere olan birkaç uzunluk ve ağırlık ölçü birimi ile karşılaştık. Uzunluk ölçüsü olarak ağaç veya ağaçlık terimi kullanılmaktadır. Azerbaycan Dilinin İzahlı Sözlüğünde bir ağaçlığın tahminen 6-7 km'lık bir mesafeye denk geldiği bildirilir. “Koç Köroğlu, Han gelmiş. Ben onları Çenlibel'in üç ağaçlığında bırakıp geldim”. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 316.) Başka bir örnekte ise çok abartılı bir durum çıkıyor karşımıza. Ahmet tacir başı Çenlibel'de bekçilerin uyuyup uyumadıklarını kontrol etmek için Çenlibel'in 15 ağaçlığında kervanı durdurur (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 207.). 15 ağaçlık mesafe 100 km yapar.

Köroğlu Ahmet tacir başıyla konuşurken kendisinin sağ olduğu sürece Kaf'ın diğer tarafına bir arşın bile kumaş geçmeyeceğini söylüyor (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 209).

Destanda karşılaştığımız bir diğer uzunluk birimi arşındır. Bir arşın 0.71 metre, yani 71 santimetredir. Bu ölçü birimi Azerbaycan'da bu gün bilinen ve çok az da olsa kullanılan bir terimdir. Bu uzunluk tahminen insanın çenesi parmak ucu arasındaki mesafedir.

Destanda kumaşları ölçmek kullanılan bir alet daha var, ama o bir silahtır. V. Hulufli neşrinde cida ile kumaş ölçmek tabiri kullanılır. Aşık Cünun Köroğlu'nu tanıtırken şöyle der:

Çenlibel'de mesken salmış, eğlenmiş²³,

Birkaç bin delinin başı Köroğlu.

Dağıtır Hotkarı, bezirgan soyar,

Cida ile ölçer al kumaşı Köroğlu. (HULUFLU, Veli (1929). *Köroğlu*. Bakü: Azerneşr. Bakü s. 33.)

²³ Buradaki eğlenmek durmak anlamındadır

Destanda ağırlık ölçü birimleri daha fazla dikkat çekicidir. Sık karşılaştığımız ölçü birimi batmandır. Bir batman 20 girvenke, 1 girvenke ise 400 gram. Bu hesapla bir batman 8 kilograma beraber olur. “Köroğlu’nun Kars Seferi” kolunda Karanlı bir genç onu misafir eder ve alış veriş için pazara gider. İki batman pirinç ve bir batman et alır. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı.. Yine aynı kolda et alırken kasap gençle alay eder. Ne kadar et istediğini sorar. Altı misgal mı, yoksa bir çetver mi? (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 275). Bir misgal 4.26 gramdır. Burada alay etmek amacıyla kullanılır. Çetver ise Rusça çetvert sözcüğündedir ve çeyrek anlamına gelir. Burada her kesin ilk aklına gelen kilonun çeyreği, yani 250 gramdır. Ama burada daha kilo sistemi yok. Bu girvenkenin çeyreği, yani 100 gramlık bir ağırlık ölçüsüdür.

Destanda karşılaştığımız son ağırlık birimi puttur. Bir put 16.4 kilogramdır. Bu ağırlık birimi Azerbaycan’ın dağlık kesimlerinde az da olsa bilinir.

At sürüp kendini bana yetiren,

Köroğlu’na yüz bin kulluk bitiren,

Seksen putu bir elinde kaldıran,

Demircioğlu bu gün yanımda gerek. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 278.)

Burada da abartılı bir destan dili kullanılmıştır her halde. Seksen put 1.5 ton civarında bir ağırlığa denk gelir. Bu ifade Demircioğlu’nun çok güçlü olduğunu göstermek için kullanılmış bir mübalağadır.

1.1.12. MEİŞET MESELELERİ

Maişet derken ailenin, neslin, tayfanın, halkın geçimlerinin karşılanması ile bağlı gayri üretim alanları kast edilir. Maişet doğrudan insanların günlük yaşam toplusudur. Yemek, içmek, giyim, ev, sağlık, oyun ve eğlenceler, kap-kacak, yatacak, tarım, sanat, zanaat vb. maişet kavramının kapsama alanı içine girer.

Köroğlu Destanı'nda Azerbaycan Türklerinin orta çağ maişeti hakkında az denmeyecek kadar materyal vardır. Köroğlu Destanı'nda ismi geçen yemeklerin tamamı bu gün de kullanılmaktadır. Yemekler bölümünde bunlar hakkında geniş bilgi verildiği için burada sadece kısa bilgiler verilecektir. Bu yemeklerin hazırlanma şekilleri tam olarak verilmese de kullanılan malzemelere esaslanarak çoğunun günümüzden farklı olmadığını söylemek mümkündür. Bu yemeklerin başında aş (pilav) gelmektedir. Aş, hem Çenlibel'de hem paşaların ziyafetlerinde, hem de Köroğlu'nun misafir olarak kaldıkları evlerde pişer. Bu da aşın ne kadar önemli yemek olduğunu gösterir. Bu gün de Azerbaycan mutfağında saygın misafirlere özel aşlar yapılır. Aş sadece misafirlere yapılmakla kalmaz. Önemli bayramlarda aş sofralarda muhakkak bulunması gereken yemeklerdendir. Mesela nevruz bayramında Mart ayı boyunca her salı günü aş pişirilir. Yine helva ve aş cenaze törenlerinin zorunlu yemeklerindedir.

Aşın yapımı için kullanılan malzemeler ve özellikle Köroğlu'nun Hasan Paşa'nın mecliste aş yerken kullanılan kazmak sözü aşın günümüz aşından farklı olduğunu gösterir. Yine Köroğlu'nun pilav yerken kaşık kullanmaması günümüzde de devam eden bir gelenektir. Azerbaycan'da aş elle yenir.

Destanda gördüğümüz yemeklerden biri de gayğanaktır. Bu yemek kaynar yağa yumurta kırarak yapılır. Bir nevi omlettir. O dönem bu yemeğin isminin geçmesi tavukçuluğun olduğunu gösterir.

Kebap ayrıca sözü edilmesi gereken bir yemektir. Bu yemeğin tarihi muhtemelen avcılıkla başlıyordur. Kebap da sofralarımızın vazgeçilmez ve saygın yemeklerinden biridir. Bu gün de saygın misafirlere hayvanlar kesilir ve kebab çekilir. Kebap günümüz Azerbaycan düşünlerinin zorunlu yemeklerinden biridir.

Keçel Hamza'nın "Can Köroğlu, sen beni bu kel kafayla ne kebabçı, ne de şarapçı yapmayacağını biliyorum" (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 145.) sözleri bu yemeğin ne kadar saygın olduğunun göstergesidir. Hem de kebabçılığın öyle her kese emanet edilemeyecek ayrı bir meslek olduğu anlaşılır.

"Turna Teli", "Köroğlu'nun Beyazıt Seferi" kollarında da kebabın önemli yemeklerden olduğu görülür.

Bu sahneler aynı zamanda avcılığın ne kadar yaygın ve sevilen bir uğraş olduğunu da gösterir. Kebab çoğu zaman avcılıkla beraber anılan yemektir. Ayrıca, destanda meclislerde taze av etine daha fazla üstünlük verilmiştir.

"Ayvaz'ın Çenlibel'e Getirilmesi" kolunda gördüğümüz milli yemeklerimizden biri de doğramadır. Doğrama ise esasen koyunculüğün, genel olarak ise hayvancılığın gelişmiş olduğunu gösterir. Çünkü doğrama bir süt yemeği çeşididir.

Köroğlu Destanı'nda aş (pilav) ve gayganak şehir ve köylerde, kebab ve doğrama ise daha fazla dağlarda karşımıza çıkar. Buradan da köylerde ve şehirlerde tarım ve tavukçuluğun, dağlarda ise hayvancılık ve avcılığın daha fazla yaygın olduğu kanısına vara biliriz.

Çünkü aş esasen pirinçten, bazen arpa ve buğdaydan yapılır. Bu da tarım ürünüdür. Gayganak ise yumurta yemeğidir ve tavukçulukla bağlıdır. Süt yemeği olan doğrama hayvancılıkla uğraşan insanların en kolay yapabilecekleri bir yemektir. Kebab ise destanda esasen av yemeği olarak karşımıza çıkar. Bu yemekte karın doyurmadan öte bir zevk duygusu da vardır. "Ola turna etinin kebabı, ola hurma ağacının serini" (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 117.) ifadesiyle, Köroğlu'nun "Çoban kardeş atalarımız açtın çobana, yoruldun sarbana demişler. Ekmek falan neyin var" (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 99.) ifadesi farklıdır.

Pilav veya gayganak (yumurta yemeyi) oturak hayat tarzı ve tarımcılık, doğrama hayvancılık, hızlı, kebab ise zevk yemeği gibi çıkar karşımıza.

Aşık Cünun'un "her içkide yetmiş kuzu kesilir" (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 58.) ifadesinden Çenlibel'de ne kadar fazla et kullanıldığı anlaşılır.

Köroğlu Destanı'nda önemli sahnelerdendir. Av zamanı kullanın başlıca silah oktur. Kement destanda birkaç yerde karşımıza çıkar, ama av amaçlı kullanıldığını görmüyoruz. Atları yakalamak için kullanılır. Köroğlu bir şiirinde kuşları avlamak için çele kurulduğundan söz eder.

Destana esaslanarak Çenlibel'de ekmeğin arpa, buğday ve darı unlarından hazırlandığını söylemek mümkündür. Değirmenler var ve buraya öğütmek için arpa, buğday ve darı getirilir. Yine bu ekmeklerin tandırlarda yapıldığını da söylemek mümkündür. Çünkü bu gün arkeolojik kazılar esnasında o bölgede çok sayıda tandır kalıntısına rastlıyoruz.

Bu da bize tarım hakkında bilgi veriyor. O dönem arpa, buğday ve darı tarımın başlıca alanlarındandı denebilir.

Köroğlu Destanı'nda karşılaştığımız kazan, sini, mecmayı, kaşık, hançer, bıçak bu gün de günlük yaşamımızda kullanılan aletlerdendir. Ama hurcun, çuval, tuluk, serniç gibi yavaş unutulmaya doğru giden eşyaların da adlarına rastlıyoruz. Serniç bakırdan yapılan kaptır. Ağzı ve altı geniş, ortası ise kısmen dar, üzeri nakışlı ve iki kulpu olur. Bu gün Azerbaycan köylerinde daha fazla inek veya koyun sağmak için kullanılır. Tuluk koyun derisinden hazırlanır, içine sıvı ürünler konur.

Hurcun ve çuval sözleri Çenlibel'de dokumacılık ve ip eğirme işlerinin de yapıldığı konusunda fikir uyandırıyor. Destanın bir yerinde "kiriş" sözüne rastlanması da bu fikrimizi bir az daha kuvvetlendirir. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 16.) Çünkü kiriş cehrenin topunu iği ile birleştiren çok sağlam iptir. Kiriş eritilmiş mumla bir nevi yağlanarak yapılır.

Tırpan kullanılması ve "Köroğlu'nun Bağdat Seferi" kolunda yolda buğday biçen adama rastlamaları da tarım ve hayvancılıktan haber verir. Tırpan Azerbaycan'da kerenti, deryaz, merendi adlanır.

Beşik veya Azerbaycan'daki bir başka adıyla yürük artık oturak hayatın habercisi olsa gerek. Köroğlu ve delileri Çenlibel'de yurt salmışlardı. Çenlibel onların vatanlarıydı artık.

BÖLÜM 2: KÖROĞLU DESTANI'NDA TOPNİMLER

2.1. Toponimler Açısından Destana Kısa Bakış

Toponim Yunanca olup topos – yer, onoma – ad demektir, yani yer adları. Toponomika yer adlarının kaynaklarını, anlamlarını, oluşma tarihini araştıran bir bilim dalıdır. Nadir Memmedov toponomika hakkında şöyle der: “toponomika coğrafyanın, tarihin ve dil biliminin kavşağında oluşmuş yeni bir bilim dalıdır” (MEMMEDOV, Nadir (1993). *Azerbaycan'ın Yer Adları*. Bakü: Azərneşr. s. 7).

İnsanların çoğu yaşadığı yerin isminin anlamını, oluşma tarihini ve nedenini merak eder. Bu yüzden de bu bilim dalı insanların dikkatini çeker. Yer adları yakınlıklarında yaşamış bir kahramanın, orada yaşanmış olan bir tarihi olayın, coğrafi yapısının, bitki örtüyünün, ikliminin etkisiyle oluştukları için onların sırları çözüldükçe bir takım tarihi, coğrafi ve edebi soruların da cevapları kendiliğinden açıklanmış olur.

Akademik N. İ. Nadejdin yer küresini, içinde beşer tarihinin coğrafi adlarla yazılmış olduğu kitaba benzetir.

Yer adları üzerinde yaşayan ulusların kültürü, tarihi ve edebiyatıyla doğrudan bağlı olduğunu düşündüğü için olsa gerek A. A. Bakıxanov şöyle der: “Yüzyıllar değil, bin yıllar bile bu ülkenin (Azerbaycan'ın S. Sadıglı) çoğu yerlerinin ve tayfalarının ilk adlarını yok edememiştir” (BAKIXANOV A. Ağa (1951). *Gülistan-i İrem*. Bakü: Azərneşr. s. 21.).

Esger Zahidov, toponomika bilimini vatan tarihinin alfabesi olarak değerlendirir. (ZAHİDOV, Esger (1995). *Azerbaycan'ın Bazı Toponimleri*. Gence. s. 5).

Dil, edebiyat ve tarih bilimini incelerken toponimler baş vurulacak ilkin kaynaklardandır. Bu alanları bir birinden ayrı düşünmek zordur. Toponimler, dilbilimsiz ve edebiyatsız dilsiz, dil ve edebiyat ise toponimlersiz mekansız sayılırlar.

2.2. Çenlibel ve Koşabulak

Köroğlu Destanı'nda yer adları derken, doğal olarak ilk akla gelen yer Çenlibel'dir. Köroğlu mekanı olarak bilinen Çenlibel, Türk dünyasında çeşitli adlarla anılır. Türkiye'de Çamlıbel olarak bilinen bu yer, Azerbaycan'da Çenlibel'dir. Bu adı çevirmemenin daha doğru olacağı kanısındayız. Çünkü bu yer, adını onu kuşatan coğrafi koşullardan alır. Bu yeri babasına tarif ederken Köroğlu şöyle der:

“Ruşen:

-Baba burası her tarafı sarp kayalık, sisli, dumanlı bir dağ başıdır.

Alı Kişi sorar:

-Oğul bak bu dağ belinin her tarafında bir yüksek kaya gözükmüyor mu?

Ruşen der:

-Baba gözükmüyor, biri sağında, diğeri solunda. Hem de başlarında kar var.

Alı Kişi:

-Benim aradığım yer de burası. Ben buraları çok iyi tanıyorum. Gençliğimde buralarda çok at oynatmışımdır. Çok marallara ok atıp, çok ceylanlar avlamışımdır. Burası benim eski oylağım. Buraya Çenlibel derler” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 16.).

Azerbaycan'ın Şemkir ve Gedebey illeri arasında Çenlibel adlanan ve yılın her faslı sisli, dumanlı, her tarafı kayalık bir yer mevcuttur. Köroğlu'nun burada yaşadığı zannedilir. Onun için de bu adı Çamlıbel olarak çevirmedik. Çünkü çen Azerbaycan Türkçesinde sis anlamına gelir. Bu yer ismini bu doğal yapısından almıştır. Burada orman, özellikle de çam ormanları olmadığı için bu yerin ismini Çenlibel olarak korumanın daha doğru olduğuna inandık.

Çenlibel'in ismi Sovyetler döneminde Çardaklı olarak değiştirilse de halk arasında bu yer Çenlibel veya Çardaklı Çenlibel olarak anılmaya devam etmiştir. Destanda da bazen

bu yer Çardaklı Çenlibel olarak geçer. “Nigar Hanım’ın Çenlibel’e Gelmesi” kolunda Nigar Hanım Koroğlu’na sorar:

“-Çok büyük konuşuyorsun. Ne ile götüreceksin beni Çardaklı Çenlibel’e?” (ELİZADE, Hümbet (1941). *Koroğlu*. Bakü: Azərneşr. s. 17).

Yine Çenlibel’in dağlık tarafı geçilmez doğal kaledir. Alt tarafı ise bu gün de aynı adla bilinen ipek yolu. Koroğlu Çenlibel’den kolaylıkla bu kervan yolunu kontrol altında tuta biliyordu.

Çok önemli yer isimlerinden biri de Koşabulak’tır. Bu yer babasının vasiyeti üzerine Koroğlu’nun suyunu içtiği çeşmenin bulunduğu yerdir. Çenlibel’i mesken olarak seçtikten babası Koroğlu’nu yanına çağırır ve ona şöyle der:

“Oğul buradaki dağlardan birisinde Koşabulak denen bir çift çeşme var. Her yedi yılda bir kere, cuma akşamı mağripten ve maşrıktan birer yıldız doğar. Gökyüzünün ortasında bu yıldızlar çarpışırlar. Onlar çarpışınca Koşabulak’a nur dökülür ve çeşme köpüklenip taşmaya başlar. Bu sudan içen her kes aşık olur. Narasıyla ormanda aslanları ürkütecek, uçan kuşlara kanat saldıracak, atlara, katırlara tırnak döktürecek bir sese kavuşur. Çok yiğitler, şehzadeler bu suyu arasalar da bulup içmek nasip olmamış. Şimdi yedi yıl tamam olmak üzere. Git ara Koşabulak’ı bul, ama suyundan bir kap ta benim için getir” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 16.).

Koroğlu bu çeşmeyi aramaya çıkar. Çok büyük zorluklarla çeşmeyi bulur ve onun bulunduğu kayanın başına çıkar. Gece olur, yıldızlar gelip çeşmenin üstünde çarpışırlar. Koşabulak’ta insan boyu kadar köpük oluşur. Koroğlu bir kap başına döker, bir kap da içer. Bir kap da babası için almak isterken köpük biter.

Babası sudan içemez ve ölür. Bu su Koroğlu’nun hem gücünü cesaretini artırır, hem ona aşıklık, ozanlık verir, hem de ona narasından düşmanların bağrını yaran bir ses verir.

Koşabulak ise bu gün Gedebey ilinin sınırları içerisinde bir köydür. Deniz seviyesinden 3543 m yüksekliği ile Gedebey ilinin en yüksek noktası olan Koşabulak, Çenlibel’den at yolu ile tahminen 15 km uzaklıkta yerleşir. Ünlü Koroğlu araştırmacılarından M. H. Tehmasib, Koşabulak’ı mitolojik yer gibi değerlendirerek şöyle der:

“Görüldüğü üzere eski Türk eposunun bütün unsurları, dağ kültürü, su kültürü, ağaç kültürü, daha önemlisi nur kültürü Koşabulak'ta birleştirilir. Sıradan bir köylü çocuğu olan Ruşen, bu unsurların sayesinde kahraman Köroğlu düzeyine erişir” (TEHMASİP, M. Hüseyin (1972). *Azerbaycan Destanları (orta asırlar)*. Bakü. s. 148.

Ama bir başka Köroğlu araştırmacısı İ. Sadık, Koşabulak'ın Çenlibel'in hemen yanı başında olmasından yola çıkarak bu fikirle razılaşmaz. (SADIG, İslam (1998). *Köroğlu Kim Olub*. Bakü: Azərneşr. 1998. s. 42).

2.3. Köroğlu'nun Seferleri İle İlgili Yer Adları

Köroğlu'nun seferleri ile ilgili yer adlarına gelince ilk sefer İstanbul seferidir. Köroğlu Nigar Hanım'ı getirmek için İstanbul'a gider. İstanbul – Çenlibel arasındaki mesafenin aslında bir haftalık yol olduğundan söz edilir. Ama Kırat bu bir haftalık yolu bir günde gide bilirmiş gibi bir ifade Kırat'ın olağanüstü bir at olmasını anlatmak için kullanılmıştır. Yine destancının abartmasından ve destan-masal dilinin çabukluğundan da söz edilebilir.

“Kırat, gemin boşlandığını hissettiği an sanki ok olup yayından çıktı. Deliler ancak Çenlibel'in çıkışında tozunu göre bildiler. Kırat yıldırımından kanat takıp yolu ağzına aldı. Dağlar aştı, dereler geçti, bir haftalık yolu bir güne gelip, bir akşamüzeri oldu İstanbul'da” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 31.).

Görüldüğü gibi bir gün destancının abartısı olduğu muhtemeldir. Sadece Kırat'ın olağan üstü bir at olduğunu göstermek için kullanılmış bir abartı. Çünkü yarın akşam demiyor, bir akşamüzeri ifadesi yolun bir günde gelinmediğini gösterir.

Köroğlu ikinci uğrağı tam olarak bir sefer sayılmasa da, atının nallatmak için yolunun Nahçıvan'a düştüğü yazar. “Demircioğlu'nun Çenlibel'e Gelmesi” kolunda atını nallatmak için yanına uğradığı ustanın Nahçıvanlı olduğu anlaşılır. Mesela bu kolda yolun uzaklığından filan söz edilmez.

Köroğlu'nun ikinci seferi Erzurum'dur. Cafer Paşa'nın kardeşi Telli Hanım'ı Çenlibel'e getirmek için Demircioğlu Erzurum'a gelir. Demircioğlu Cafer Paşa'nın ordusuyla dövüşte yakalanır ve Köroğlu onu kurtarmak için delilerle beraber Erzurum'a gelir. Destanda Çenlibel – Erzurum arasındaki mesafenin 3 günlük yol olduğundan söz edilir.

“Serin hava, aylı gece, at sanki rüzgardan kanat takıp uçuyordu. At az gitti, üz gitti, dağ aştı, dere geçti, üç günlük yolu bir güne kesip, Aşık Cünun'u Çenlibel'e yetirdi” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 61.).

Üç günlük yolu bir günde, beş günlük yolu bir günde gitti gibi mesafe bildiren ifadelerdeki ilk bölüm kısmen bile olsa gerçeği, ikinci bölüm ise masal-destan anlatıcılığındaki abartmayı yansıtır.

Koroğlu'nun seferleri ile ilgili olarak sıradaki yer Teke Türkmen'dir. Bu yer araştırmacıların fikir birliğine gelemediği, hakkında çok değişik fikirlerin söylendiği bir yerdir.

Ejder Ferzeliyev Teke-Türkmen'in Azerbaycan'ın Berde ilindeki Türkmen köyü olduğunu yazar: "Araştırmalarımız 16. yüzyıldaki Teke-Türkmen'in şimdiki Berde ilinin Türkmen köyü olduğunu gösterir" (FERZELİYEV, Ejder (1989). *Dede Korkut Yurdu*. Bakü: Azərneşr. s. 62.).

Ama destanın kendisi bunu tamamen inkar eder. Evvela bu yolun çok uzak olduğundan ve çok tehlikeli bir sefer olduğundan söz edilir. Aşık Cünun bu yeri bulmak için köyler, şehirler, oymaklar gezdi, her yerden, her topraktan geçti ve gelip yetişti Teke-Türkmen'e. Burada yerler ve topraklar geçti ifadesi ile bence İran, Azerbaycan, Osmanlı kastedilebilir. Yine bu fikrimizi kuvvetlendirmek için Aşık Cünun'un Ayvaz'ı nerde ve nasıl bulduğunu anlatan bir şiirine dikkat edelim:

Dolandım nice oymağı,

Geçtim düzü, aştım dağı.

Halep kasrı, Bağdat bağı,

Döşenmiş payandaz²⁴ gördüm.

Gederken oldu bana tuş,

Kars, Kağızman, İstanbul, Muş,

Çanakkale, Sarıkamış,

Yiğitlerin şahbaz gördüm. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 97.)

Şiirden de görüldüğü gibi, Aşık Cünun Teke-Türkmen'e gelinceye kadar çok yerler gezmiş. Burada abartı ola bilir. Ama Koroğlu Ayvaz'ı alıp Çenlibel'e dönerken yolda

²⁴ Azerbaycan Türkçesinde ayak altı, pas pas anlamında kullanılır.

Arap Reyhan'ın onun yolunu kesmesi, başka bir kolda ise Arap Reyhan'ın gelip Kars'a yerleşmesi şiirde bazı doğruların da olduğunu söylemeye esas verir. Yine destanda Kırat'ın bu yolu birkaç günde geldiği yazar. Bu yerin tam olarak neresi olduğunu söylemek için çok kapsamlı araştırmalar yapılmalıdır. Ama ilkin araştırmalara göre burası Antalya'nın Korkuteli ilçesi ile de bağdaşmıyor değil. Yine Bağdat – Kerkük civarlarında bir yerlerden de söz edilebilir. Paris nüshasında ise Köroğlu'nun Teke Türkmanlıdır. (*Köroğlu (Paris nüshası)*, (2005), Bakü: Şark-Garp Neşriyatı s. 12.)

Sıradaki sefer Bağdat'tır. "Turna Teli" kolunda hanımların turna teli istemeleri üzerine Ayvaz, Belli Ahmet ve Demircioğlu Bağdat'a giderler. Yine yol uzak olduğu için Köroğlu Ayvaz'a Kırat'ı verir. Köroğlu bu kolda Kızıroğlu Mustafa Bey'le karşılaşır. Önce ufak bir savaştan sonra dost olurlar.

"Hamza'nın Kırat'ı Kaçırması" kolunda Köroğlu Tokat'a sefer eder. Tokat'ın da çok uzak olduğu Köroğlu kırıatı getirmek yaya olarak yola çıkarken dediği bir şiirden anlaşılır:

Ya ölürüm, ya Kırat'ı getirirm,

Ay dolansa da yıla bırakmam. (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 160.)

Bu dizeler, bu yolun yayan gidilirse bir ay süre bileceği fikrini oluşturur. Yine bu kolun başında Hamza'nın Çenlibel'e gelişini anlatırken kullanılan "...orda ayla, yıla, burada muhtasar dille" (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 144.) ifade de insanın aklında bir aylık bir yol izlenimi oluşturur.

"Mahbup Hanım'ın Çenlibel'e Gelmesi" kolunda Rum adlı bir şehirden söz edilmektedir. Bu şehrin neresi olduğu konusunda bir fikir söylenmemiştir.

"Köroğlu'nun Beyazıt Seferi" kolunda da ceylan avına gelen delilerini kurtarmak için Köroğlu Beyazıt'a gelir. Burada da Ayvaz bu yolu bir güne gideceklerini bildirir: "Bu gün yolda, yarın avda, öbür gün akşam inşallah buradayız" (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 211.). Bu kolun devamı niteliğinde olan "Kulun Kaçması" kolunda da ismi bilinmeyen bir şehirden söz edilmektedir. Sadece bu şehrin hanımın Elemkulu Han olduğu bilinmekte ve Çenlibel'e çok yakın olduğu

anlaşılmaktadır. Çünkü Çenlibel'den Tokat'a gitmek üzere kaçan kul, Köroğlu'nun geldiğini görüp bu fikrinden vazgeçer ve hemen yakındaki hanlardan birine sığınır. Burada sadece Hanın yilkısının taşlı dereye olduğunda söz edilir.

“Durat'ın Yitmesi” kolunda Köroğlu Ballica'ya sefer eder. Burada Durat da içinde olmakla Köroğlu'nun yilkısı kaybolur. Bu seferde hiçbir uzaklıktan söz edilmez. Ballica Hanı Kara Han'la konuşurken, Kara Han'ın İran Padişahının akrabası olduğunu söylemesi de tahmin edilen yerin, Çenlibel'e yakın bir yer olduğu fikrini uyandırıyor. Ballica, Dağlık Karabağ bölgesinde, Hocalı ilinin bir köyüdür. Bu da Çenlibel'den 40-50 km uzaklıktadır.

“Köroğlu ile Bolu Bey” kolunda ise Köroğlu'nun Erzincan'a seferi var. Burada Bolu Bey isminden dolayı Bolu şehri insanın aklından geçse de, destanda Bolu Bey Erzincan şehrinin beyidir. Aslen Bolu şehrinden olması onun bu adla anılmasına neden ola bilir. Burada tam olarak mesafeden söz edilmez, ama uzak olduğunu anlatacak kelimeler kullanılır. “O kadar at sürdüler ki, gelip yetiştiler Çenlibel'in dağlarına” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 268.). Bu ifadeden yolun bir günlük yol olmadığı anlaşılır.

H. Elizade neşrinde de “İsabalı gece gündüz at sürüp Erzingan'a yetişti” (ELİZADE, Hümbet (1941). *Köroğlu*. Bakü: Azereşr. s. 92.) ifadesi de yolun uzaklığını gösterir. Bu neşirde Erzincan sözü Erzingan olarak geçer.

“Köroğlu'nun Kars Seferi” kolunda ise kolun isminden de anlaşılacağı üzere Köroğlu Kars'a sefer eder. Nerden geldiği tam olarak bilinmeyen Arap Reyhan, o an ordusuyla beraber Kars'a gelmiştir. Arap Reyhan'ın Çenlibel'e saldırmak için ordu topladığı haberini alan Köroğlu, durumu tam öğrenmek için Kars'a gelir. Köroğlu'nun Kars'ta olduğunu öğrenen Arap Reyhan ve Kars Paşası geceyle onun kaldığı eve baskın düzenliyorlar. Köroğlu savaşarak bir minareye çıkar. Burada ordu etrafını kuşatıyor ve onu kurtarmak için Ayvaz Kars'a gelir. Kars – Çenlibel arası mesafenin tahminen bir günlük yol olduğu anlaşılır.

Köroğlu'nun bir sonraki seferi Derbent şehridir. Derbent Seferi Köroğlu'nun gençlik yıllarına denk gelir. Daha yeni delileri başına topladığı dönemlerde Derbentli bir delinin Mömine Hatunu çok övmesi üzerine Köroğlu Derbende gider.

Derbent – Çenlibel arasının kaç günlük yol olduğu tam olarak belirtilmese de, yolun uzaklığını anlatan ifadeler kullanılmıştır. “Günlerin birinde Derbent’e vardı” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 293.) bu mesafenin bir günlük yol olmadığını gösterir. Bu seferde her hangi bir aceleden, savaştan, dövüşten söz edilmez. Köroğlu, Arap Paşa’ya gelişinin sebebini anlatır. Onlar da vezir vekil toplanıp teklifi değerlendirirler ve Mömine Hatun’u Köroğlu’ya verme kararına gelirler. Köroğlu kırk gün Derbent’te kaldıktan sonra Mömine Hatun’u da alıp Çenlibel’e dönmek ister. Ama Mömine Hatun bunun razılaşmaz, babasını yalnız bırakıp hiçbir yere gidemeyeceğini bildirir. Köroğlu mecburen Çenlibel’e yalnız döner. Ama bu kolda acele bir durumla karşılaşmıyoruz. Dolayısıyla Kırat bu yolda hiç koşmaz sanki. Mesafe için kullanılan sözcükler birkaç günlük yol hissini uyandırıyor insanın kafasında.

Sıradaki kol “Mercan Hanımın Çenlibel’e Getirilmesi” koludur. Bu kolda iki şehir ismi geçer. Bunlardan biri Beyazıt, diğeri Rum şehridir. Bu iki şehir, ikinci defa sefer düzenlenen şehirlerdir. Rum şehri Mahbup Hanım’ın şehridir ve Mahbup Hanım’ın Çenlibel’ Getirilmesi” kolunda karşımıza çıkmıştır. Orada da belirtildiği gibi, Rum şehrinin neresi olduğu konusunda fikir söylemek çok zordur. Araştırmacılar da bu konu üzerinde hemen hiçbir fikir bildirmemişler.

Beyazıt ise “Köroğlu’nun Beyazıt Seferi” kolunda karşımıza çıkar. Çenlibel – Beyazıt ve Çenlibel – Rum arasındaki mesafe bir günlük yoldur. Rum’dan Beyazıt’a da tahminen bir günlük yol olduğu anlatılır.

Sıradaki kolda ise Hasan Paşa Çenlibel’e saldırır. Burada Köroğlu hiçbir yere sefer etmez. Tokatlı Hasan Paşa Çenlibel’e saldırı düzenler. Savaşı kaybeden Hasan Paşa, uğrunda Alı Kişi’nin gözlerinin oyulmasına sebep olduğu iki atın, Kırat ile Dürat’ın, seyisliğini yapmakla cezalandırılır Köroğlu tarafından. Son kol ise “Köroğlu’nun İhtiyarlığı” koludur. Burada kesin olarak bir şehir ismi geçmez. Sadece olarak İran Padişahının hazinesine giren hırsızların Köroğlu tarafından yakalanması olayından söz edilir. Bu da olayın İran Şehirlerinden birinde geçtiği hissini uyandırıyor.

Mürsel Hekimov’un, aşık Hüseyin Saraçlı’dan derlediği ve Halkımızın Deyimleri ve Duyumları adlı kitapta yayınladığı üç kol var. “Zernişan Hanım’ın Çenlibel’e Getirilmesi” kolunda Köroğlu’nun oğlu Hasan Zernişan Hanım’ı getirmek için

Akşehir'e sefer eder. Akşehir ise bugün Türkiye sınırları içinde yerleşen bir şehirdir. Azerbaycan'da Akşehir adlı bir yer adı bulunmuyor. Zaten yolun çok uzak olması da özellikle vurgulanmıştır.

Yine Mürsel Hekimov'un aşık Hüseyin Saraçlı'dan derlediği "Bolu Bey ve Koç Köroğlu" kolunda Trabzon şehrinin ismi geçer (*Halkımızın Deyimleri ve Duyumları* (1988). Bakü. s. 232). Trabzon'a sefer filan düzenlenmez. Köroğlu veya delilerden kimse Trabzon'a gelmemiştir. Sadece Köroğlu'nun yakalanması ferman verilen paşalardan biri de Trabzon Paşasıdır. Aynı kolda İsabalı'nın Tokat'a geldiğinden söz edilir. O, burada Bolu Bey'in Çenlibel'e hücumu hazırlandığını duyar ve haber vermek için geri dönerken Ağrı Dağı'nın ismi geçer (*Halkımızın Deyimleri ve Duyumları* (1988). Bakü. s. 233). Sovyetlerin en kudretli döneminde bu dağın isminin Ağrı olarak geçmesi dikkat edilmesi gereken hususlardandır. Çünkü o dönem bu dağın ismi Ararat olarak her kese aşılınmaktaydı. 1913 yılında Orucov Kardeşleri matbaasında basılan Köroğlu destanında ise Bolu ve Sivas şehirlerinin ismi geçer. Bu eser 2000 yılında Elnare Tofikkızı tarafından Latin alfabesine çevrilerek yeniden basılmıştır.

Yine "Köroğlu'nun Erzurum Seferi" kolunda Demircioğlu'nun Erzurum'a gittiği yol tarif edilirken şöyle denmektedir: "Şamlık'tan inip yüz tuttu Erzurum'a. Babakar'da soluklanıp kemerin altını berkitti.²⁵ Devedöğen'den geçip yüz tuttu Yastıkır tarafına." (*Halkımızın Deyimleri ve Duyumları* (1988). Bakü. s. 271). Şamlık bu gün Tovuz iline bağlı bir köydür. Bu köy, Çenlibel'e yaklaşık olarak 25 – 30 kilometre uzaklıktadır. Yukarıda tarif olunan yol gerçekten Çenlibel'den Erzurum'a gitmek için en kısa yoldur.

Destanda isimleri geçen yer adlarının büyük çoğunluğu seferlerin düzenlendiği yerlerdir. Seferlerle ilgili olmayan yer adları çok azdır. Bunlardan Şamlık bir köy ismidir. Diğerleri ise dağ adlarıdır. Mesele Köroğlu'nun Erzurum yakınlıklarında bulunan Alacalar dağının eteklerinde kuşatmada kaldığından, burada çok korktuğu için bir daha çocuğunun olmadığından söz edilir. Bu olay hem Hulufu, hem Elizade, hem de Tehmasip derlemesinde bu şekilde geçer.

Babakar, Devedöğen gibi dağ isimleri ise sadece M. Hekimov'un derlediği "Bolu Bey ve Koç Köroğlu" kolunda geçer. Yine Hekimov'un derlemesinde Çingilli Dağ

²⁵ Kemerin altını berkitmek doyuncaya kadar yemek anlamında kullanılmıştır.

(*Halkımızın Deyimleri ve Duyumları* (1988). Bakü. s. 229) ve Peykanlı Çeşmesi (*Halkımızın Deyimleri ve Duyumları* (1988). Bakü. s. 234.) gibi yer adları geçer.

2.4 Kaf Dağı ve Muratbeyli

Yine her üç derlemede de karşımıza çıkan yer isimlerinden biri de Muratbeyli'dir. Köroğlu neredensin sorusuna çoğu zaman bu kelime ile karşılık vermiştir. Muratbeyli Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde yerleşen Ağdam ilinin bir köyüdür.

“Turna Teli” kolunda Bağdat civarında bir ihtiyarın nerelisin sorusuna ”ben Muratbeyli taraflardanım” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 124.) diye cevap verir.

Yine Köroğlu Tokat'ta Hasan Paşa'ya kendini şöyle tanıtır:

Muratbeyli drler bize,

Meydanda mertlik işleni.²⁶ (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 174.)

Köroğlu Destanı'ndaki en önemli yer isimlerinden birisi Kaf Dağıdır. 162, 164, 178, 207, 209, 223-cü sayfalarda olmak üzere altı kere Kaf Dağı ismi geçer. Bu isim masalsı özelliğinden olsa gerek araştırmacıların fazla dikkatlerini çekmemiş veya çok ciddiye alınmamıştır. Ama burada dikkat edilmesi gereken hususlar var. Dikkat edilmesi gereken en önemli husus ise Köroğlu'nun bu tabiri ne zaman ve nerde kullandığıdır. Destandaki kullanım şekli ile Kaf dağı Çenlibel ile Anadolu toprakları arasında olduğu izlenimini oluşturur ve bu da insanın aklına Ağrı Dağı'nı getiriyor.

Köroğlu Kaf sözcüğünü ilk kere Tokat'ta kullanır. Yaşlı bir kadının sorusu üzerine: “Ben Kaf'ın öbür tarafındam. Bizim yerin insanları böyle olurlar” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 162.) der Köroğlu. Yine aynı seferde bir paşanın nerelisin sorusuna Köroğlu: “Kaf'ın öbür tarafındam ağrın alım” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 164.) cevabını verir.

“Mahbup Hanım'ın Çenlibel'e Gelmesi” kolunda Mahbup Hanım aşık Cünun'a nerelisin diye sorar. Cünun'un da “Hanım Kaf'ın diğer tarafındam” cevabını verir.

²⁶ Meydanda mertlik işleni – mertçe durulur anlamında kullanılmıştır. İşlenir sözcüğü uyak icabı işleni şeklinde kısaltılmıştır.

Bunun ardından Mahbup Hanım hemen Köroğlu'yu tanıyıp tanımadığını sorar. Bu da Köroğlu'nun Kaf'ın diğer tarafından olduğunun bilindiğini gösterir.

“Köroğlu'nun Beyazıt Seferi” kolunda Ahmet adlı bir tacir ticaret için Kaf'ın diğer tarafından mal getirmeye gider. Ahmet tacirbaşı Çenlibel eteklerinde Köroğlu delilerinden Deli Hasan'a baş vererek yoluna devam eder. Ahmet tacirbaşı geri dönüşte Köroğlu tarafından durdurulur. Burada Köroğlu'nun kullandığı Kaf sözcüğü daha kayda değerdir: “Ben sağ olduğum sürece Kaf'ın bu tarafından diğer tarafına bir arşın kumaş geçmemeli” (*Azerbaycan Destanları* (2005). 4. cilt. Bakü: Lider Neşriyatı. s. 209.). Burada Kaf'ın diğer tarafı ifadesiyle Anadolu topraklarının kastedildiği kesindir. Yani Kaf Dağı, Anadolu toprakları ile Çenlibel arasında yerleşen bir dağdır. Bu da kesinlikle insanın aklında Ağrı Dağı'nı canlandırır.

2.5. Azerbaycan'da Koroğlu İle Bağlantılı Yer Adları

Koroğlu Azerbaycan Halkı tarafından çok sevilen bir kahraman olduğu için onun adıyla bağlı çok sayıda yer adları da mevcuttur. Azerbaycan'da bu kahramanın adıyla bağlı olan yer adlarının çokluğuna bakmayarak bu konuda yeterli araştırma yapılmamıştır.

Sadece Gedebey İlinde Koroğlu adıyla bağlı olan onlarca yer adları vardır. Koroğlu Zagası (küçük mağara), Koroğlu Deresi, Koroğlu Kayası vardır. Gedebey İlinin Rüstem Eliyev köyü yakınlarında muhteşem bir Koroğlu Kalesi var. Bu kale yüksek kayalıkların üzerinde yapılmıştır. Dağın en yüksek noktasında kayalar üzerinde yapılmış bu kalenin içinde odalar, oyuklar ve oraya nasıl geldiği bilinmeyen bir çeşme var.

Yine de Gedebey ilinin dörtler köyü yakınlarında Koroğlu kayası var. İnsanlar Koroğlu'nun bu kayanın üzerinden etraf yolları kontrol ettiğini söylerler. Yine aynı köyün yakınlıklarında Koroğlu yarganı denen bir yer var.

Gazak İlinde Koroğlu Dağı, Şemkir, Tovuz ve Ağdam illerinde Koroğlu kaleleri vardır. Ağdam İli Şahbulak köyünde Koroğlu Kahası (bir nevi küçük mağara), Laçın İli Zeyve köyünde Koroğlu Kayası, Zengilan İlinde Koroğlu Taşı adlı yerler vardır.

Laçın İlinin Cağazur köyü yakınlıklarında Kıratın Nal taşı adlı bir taş var. Efsaneye göre Koroğlu Kırat'la dereden atlarken atın arka ayaklarının darbesinin gücüyle nalın izi taşın üzerinde kalmış.

Azerbaycan'daki yer isimlerinden söz ederken A. Zahidov Gence ve Gencebasar bölgesinde Koroğlu ismi ile bağlı çok sayıda kale, dağ, zağa (mağara) olduğunu söyler. (ZAHİDOV, Asker (1995). *Azerbaycan'ın Bazı Toponimleri*. Gence s. 45)

Koroğlu araştırmacısı İ. Sadık Çenlibel yakınlığındaki 10 civarı köyün Koroğlu delilerinin adı ile bağlı olduğunu yazar. Şemkir İlinin Deller, Dellerceyir, Deller Cırdaxan isimlerinin Koroğlu delilerinden birkaçının orada yaşaması ile bağlar. Kosalı köyünün Kosa Sefer'in isminden, Gedebey İlindeki İsalı köyünün İsabalı isminden, Kara Hasanlı köyünün ise Deli Hasan'ın isminden etkilenecek şekilde salındığını bildirir.

Kalekent, Beyazatlı, Ahmetabat, Garipli gibi köy isimlerinin de Koroğlu delilerini anımsattığını yazar. (SADIG, İslam (1998). *Koroğlu Kim Olup*. Bakü: Azərneşr. s. 178-184) Burada yazarın isimlerini çektiği köylerin hepsinin Çenlibel'e 15-30 km aralıkta olmaları dikkat çekicidir.

SONUÇ

Köroğlu Destanı Türk Milletinin yaratmış olduğu seçkin ve benzersiz sanat abidelerinden biridir. Neredeyse Türk'ün yaşadığı her yerde var olan Köroğlu Destanı, bence Türklerin daha keskin bir coğrafi ayrılığı yaşamadan önceki dönemlerinde yaşamış olan bir kahramanın kahramanlıkları esasında oluşmuş bir destandır. Daha sonra ise coğrafi ayrılıklar sonucu her boy bu destanı yaşadığı coğrafyaya uyarlayarak varyantların oluşmasına neden olmuşlardır. Ama biz bu çalışmamızda daha çok bir coğrafi alanla ilgili çalıştığımız için ağırlıklı olarak coğrafi-tarihi Köroğlu üzerinde durduk.

Maddi medeniyetin araştırılması çağdaş etnografya bilimi için büyük önem taşımaktadır. Maddi şerait, evler, giyimler, süs eşyaları, günlük yaşamda kullanılan eşyalar, üretim aletleri insanların hayatında büyük rol oynarlar. İnsan hayatı maddi anlamda üretime bağlı olduğu için maddi medeniyet tarihinin öğrenilmesi büyük önem taşır.

Bu güne kadar yapılmış olan çalışmalar, orta çağ döneminde Azerbaycan Türklerinin hayatının maddi ve manevi kültür unsurlarıyla çok zengin olduğunu gösterir. Fakat Azerbaycan halkının maddi medeniyeti, etnografik açıdan daha gerekli düzeyde araştırılmamıştır.

Azerbaycan'da her kesin duyduğu ve hakkında her kesin az veya çok bir şeyler bildiği Köroğlu Destanı'nı etnografik açıdan değerlendirmeğe çalıştık. Halkımızın gelenek ve göreneklerinin köklerini, günümüze gelinceye kadar geçtikleri tarihi aşamaları, uğradıkları değişimleri görmek açısından destanlarımızı daha geniş araştırmak gerekir.

Mesela Köroğlu Destanı'nda karşılaştığımız giyimlerin çoğu günümüze kadar ulaşmışlardır. Büyük şehirlerde daha fazla değişim izlense de kırsal ve dağlık kesimlerde Köroğlu Destanı'nda gördüğümüz kıyafet türlerinin çoğu aynı ad ve amaçla günümüzde de kullanılmaktadır. Aynı fikirleri yemekler hakkında da söylemek mümkündür. Destanda adları geçen yemek çeşitleri bu gün de Azerbaycan mutfağında var olan yemeklerdir. Yemeklerin isimleri, hazırlanış biçimleri, kullanılan malzemeler

ve hatta her yemeğin geleneksel yemek kuralları bile aynılığını korumaktalar. Pilavın nasıl yapıldığı ve nasıl yendiği bunun en güzel örneğidir. Destanda isimleri geçen ekmek çeşitleri bile hala Azerbaycan'da her kes tarafından bilinirler. Destanda ekmek çeşitleri olarak yufka, lavaş ve genel anlamda ekmek isimleri geçer. Bu ekmek çeşitleri her kes tarafından bilinen, aynı ad ve biçimde bugün de yapılan ekmek çeşitleridir. Burada her kes tarafından bilinmeyecek ekmek çeşidi olarak cad ismi geçer. Bu ekmek çeşidi de arpa ve ya mısır unundan yapılır ve Azerbaycan'ın kırsal bölgelerinde nerdeyse her kes tarafından bilinir.

Düğün, nikah ve elçilik geleneklerinin de günümüz gelenekleri ile çok farklı olmadıklarını görmekteyiz. Aile bağlarının, aile içi saygı kurallarının, aile sevgisinin de yakın dönemlere kadar korunmuş olduğunu söyleye biliriz. Ama maalesef bilerek veya bilmeyerek yanlış Avrupalılaşıma ve nedendir bilinmez körü körüne Avrupalı olma isteği bu konudaki bazı değerleri yıkmıştır.

Silahlar ve ulaşım araçları gibi teknolojik gelişmeye bağlı olan alanların değişmiş ve gelişmiş olmaları tamamen doğaldır.

Köroğlu Destanı etnografik açıdan Azerbaycan halkının maddi ve manevi medeniyetinin öğrenilmesi için önemli tarihi kaynak niteliği taşımaktadır. Buradaki etnografik unsurlar o dönemin maddi medeniyetini, yaşam tarzını, giyim kuşamını, halkın kullandığı ulaşım araçlarını, uğraşlarını araştırmaya yardımcı olur. Azerbaycan halkının orta çağ giyim ve süs eşyaları, mutfak gelenekleri hakkında Köroğlu Destanı'nda karşılaştığımız etnografik bilgilerin araştırılması, etnografya bilimi açısından büyük önem taşımaktadır.

Aynı zamanda toponimler açısından da Köroğlu Destanı'nı inceleyerek, Köroğlu dünyasının, Çenlibel dünyasının sınırlarını çizmeye ve etnografik açıdan karşılaştığımız özelliklerin hangi coğrafi alanlarda daha geniş kullanıldıklarını tespit etmeye çalıştık.

Azerbaycan sahası Köroğlu Destanı coğrafi açıdan çok büyük bir alanla bağlıdır. Batı Azerbaycan, Güney ve Kuzey Azerbaycan, İran, Anadolu, Irak gibi bölgelerdeki coğrafi isimler bu destanda yer almaktalar.

Azerbaycan halkının en eski dönemlerden orta asırlara kadar geçip geldiği tarihi inkişaf yolu, sosyo-ekonomik durumu, tarım ve sanat alanlarında çeşitliliği, yarattığı zengin maddi ve manevi medeniyet örnekleri hakkında Köroğlu Destanı'nda çok geniş bilgiler vardır. Sadece Köroğlu Destanı'ndaki maddi medeniyet örneklerine ait materyallere dayanarak Azerbaycan Türklerinin hayat tarzları, giyim kuşamları, kullandıkları silahlar, aile yapıları ve evlilik gelenekleri, adet ve aneleri hakkında geniş fikir söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

Azerbaycan Destanları (2005). c. 4. Bakü: Lider Neşriyatı.

Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati (2006). 4 cilt, Bakü: Şark-Garp Neşriyatı.

Azerbaycan Edebiyatı İncileri (1987). Bakü.

BAKIXANOV A. Ağa (1951). *Gülistan-i İrem*. Bakü: Azərneşr.

BORATAV, Pertev Naili (2009). *Köroğlu Destanı*. İstanbul.

Devlet Elyazmalar Fondu. Arş-26, g-9 (161)

EKİCİ, Metin (2004). *Türk Dünyasında Köroğlu*. Ankara: Akçağ Yayınları.

ELİZADE Hümbet (1941). *Köroğlu Destanı*. Bakü: Azərneşr.

FUZULİ, Bayat (2005). *Mitolojiye Giriş*. Çorum: Karam Yayınları.

GÖKYAY, Orhan Şaik, (2007). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Kabalcı Yayınları,

HEKİMOV, Mürsel (1983). *Azerbaycan Aşık Edebiyatı*. Bakü.

HEVİLOV, Hevil (1991). *Azerbaycan Etnografyası*. Bakı: Elm Neşriyatı.

HULUFLU, Veli (1927). *Köroğlu*. Bakü: Azərneşr.

HULUFLU, Veli (1929). *Köroğlu*. Bakü. Azərneşr.

HULUFLU, Veli (2007). *Köroğlu*. (1927 derlemesinin tekrar baskısı), Bakü.

İSMAYIL, Mehseti (2008). *Nağcivan Efsaneleri*. Nağcivan: Elm Neşriyatı. s. 9.

“İnkilap ve Medeniyet”(1928). sayı 6-7, Bakü.

Köroğlu (İsrafil Abbaslı, Behlul Abdulla) (2005). Bakü: Lider Neşriyatı.

Köroğlu (Paris nüshası). (2005). Bakü: Şark-Garp Neşriyatı

Köroğlu (A. Recebli neşri). (1999). Bakü: Elm Neşriyatı.

Köroğlu (Orucov Kardeşler Baskısı). (2000). Bakü: Elm Neşriyatı.

MEMMEDOV Nadir, (1993), *Azerbaycan'ın Yer Adları*, Bakü: Azərneşr.

ÖGEL, Bahattin (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. 7. cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

SADIK, İslam (1998). *Köroğlu Kim Olub*. Bakü: Azərneşr.

SADIG, İslam (2003). *Köroğlu Eposunun Toplanma ve Neşr Tarihine Kısa Bir Bakış*. Bakü: Ulduz.

TAHMASİP M. Hüseyin (1982). *Köroğlu Destanı*. Bakü: Gençlik Neşriyatı.

VELİYEV, Vagif (1985). *Azerbaycan Folkloru*. Bakü: Maarif Neşriyatı.

ZAHİDOV, Esger (1995). *Azerbaycan'ın Bazı Toponimleri*. Gence.